

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЮҚОРИ ВА ЎРТА ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

БЕРДАҚ НОМИДАГИ ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

География кафедраси

**Табиатшунослик ва география факультети,
география ихтисослиги 4-б курс талабаси Юлдашев
Адхамнинг**

БИТИРУВ МУТАХАССИСЛИК ИШИ

**МАВЗУ: П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг география илмидаги
ўрни**

Химояга юборилди

«__» _____ 2012 й.

Илмий раҳбар
_____ **проф.Баллиева.Р**

Кафедра мудири:

доц.Г.Ходжаева

Нукус- 2012 й.

Кириш	3
I.Боб. П.П.Семенов Тянь-Шанский , буюк даражали инсон ва олим.....	5
I.1. П.П.Семенов Тянь-Шанский буюк даражали инсон.....	5
I.2. I.П. П.П.Семенов-Тянь-Шанский географ олим.....	10
II.Боб. П.П.Семенов-Тянь-Шанский географияда тарийхий география ва этногеография йуналишининг ревожланишидаги роли.....	19
II. 1.П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг тарийхий география илмнинг.....	
йуналишининг шаклланишида К.Риттер ва А.Гумбольднинг таъсири....	19
II.2. П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг тарийхий география асарларида	
худидни ўрганишни даврларга бўлиш принциплари	22
III.Боб. П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг тарийхий география буйича илмий ишлари.....	28
III.1. П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг «Русс география жамиятининг ярим асрлик хизмати» асарининг аҳамияти.....	28
III.2. П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг «Русс география жамиятининг ярим асрлик хизмати» асарида буюк географ Н.П.Прежевальскийнинг меҳнатларининг аҳамияти ҳақида.....	33
III.3. П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг «Русс география жамиятининг ярим асрлик хизмати» асарида рус географ олимларнинг фаолияти.....	37
Яқунлаш	45
Навоҳт фаолияти хавфсизлиги.....	49
Адабиётлар.....	55

Кириш

П.П.Семенов-Тянь-Шанский (1827-1914) буюк географ сифатида дунёга маълум. Унинг барча хизматлари ҳозирги замон географияси билан чамбарчас боғлиқ. Унинг кўпчилик ишлари тарихий география соҳасига оид бўлиб Россияда география илмининг ревожланишининг даврлари ва унинг анализи, географларнинг илмий-қидирув ишларига боҳа бериш бўлиб хисобланади.

Асосан унинг тарихий география буйича баҳоли изланишларнинг классик уч томли «История полувековой деятельности имп. Русского Географического общества» (Рус география жамиятининг ярим асрлик) асари бўлиб хисобланади.

Унинг қизиқувчанлигинининг кўп қиралигини Александр Гумбольдт билан таққосласак бўлади. Бу икки инсоннинг география илмига қўшган меҳнатларининг ўрни булак. Географларнинг уч типи бўлади. Саёхатчи, эл танув бўйича мутахасис ва ташкиллаштирувчи.

П.П.Семенов шу учинчи типга кирувчи олимлардан. Унинг географияга қизиқувчанлиги ёшлигидан бошланди. Унинг 14 ёшга тўлган вақтида немец тарбиячиси Креймеге беради. Крейме натуралист эди, у болада табиатга деган қизиқувчанлигини янада орттирди.

1845 йили Петербург университетига ўқишга топширади. Бу ерда география ўқитилмайдиган эди, лекин 1853-54 Петр Петрович Берлин Университетида географиядан маъруза тинглади.

Лекциядаги ҳар хил географик илмий-қидирувлар география фанига қизиқувчилигини янада кучайиттирди. Асосан унда Марказий Осиё бўйича тинглаган маърузаларда Тянь-Шань тоғ тизмаси диққатини ўзига қаратиб саёхат қилиш арзулари уянди. Пухта тузилган режа бўйича Ўрта Осиёга Тянь-Шань тоғ системасига саёхатини бошлади.

Бу саёхатида тарихий-этнографик асосидаги П.П.Семенов географ еди. У узининг меҳнатларида, ўқиган маърузаларда инсоннинг ревожланишини табиий муҳит билан боғлаништирди.

Экспедиция вақтида фақатгина жойнинг табиий халотларини ўрганилиб қолмастан, шу ернинг халқини, уларнинг табиатдан фойдаланишини, дастурларини, маданиятини ўрганиб тарихий география ва этногеографиянинг ревожланишига йул солди.

Бакалбр ишимда П.П.Семенов-Тян-Шанскийнинг мазмунли ҳаётига, географиядаги учмас излари, унинг ташкиллаштирувчилик қобилияти ва уз асарларида, комплекслилик ёндашув.

География жамятининг ярим асрлик фаолиятига боғишланган уч томли классик асари «История полувековой деятельности имп. Русского Географического общества»(Рус география жамятининг ярим асрлик фаолияти) Тян-Шанский томанидан таклили кўрилиб чиқилди. Бакалбр ишим кириш, 3 боб, 6 параграфтан, яқунлашдан ва фойдаланган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I.Боб. П.П.Семенов Тянь-Шанский буюк даражали инсон ва олим

I.1. П.П.Семенов Тянь-Шанский буюк даражали инсон

П.П. Семенов Тянь-Шанский буюк рус географ, статист, жамиятлик арбоб, 2 (14) январ 1827 йили Рязан губерниясининг Урусово кишлоғида дунёга келди. (хозирги Чаплыгин р-н Липецк обл.). Семеновлар дворянлар ойласидан бўлиб, уларнинг фамилияси русс дворянлар китобининг VI-бўлимига киритилган, унинг илдизи XIV асрга бориб тақалади. Боболари Каркадын Ордасидан чиққан, улардан икки катта князь ойласи Каркадынлар ва Семенов боярлар ойласи бўлиниб чиқади.

Семеновлар булса учтага : Рязань, Тверь ва Саратов дворянлари бўлиб булинади. Петра Петрович Семеновнинг оталари Рязань урпоқларига киради. Унинг бобоси Николай Петрович, Шляхет кадет корпусини тугатиб, офицер бўлиб 20 йил давомида харбий хизматда ишлайди ва Суворов кушнилари билан 37 та жангда қатнашади.

Николай Петрович биринчи рус шойраси Анна Петровна Бунинанинг опасига Марии Петровна Бунинага ўйланади. Бунинанинг отаси қизига 1000 десятин мойданга эга катта ерини ва 100 та крестьянини совға қилади.

1790 йили дворян ховлиси Ранов кичкина дарёси бўйига қўрилади. Бу ерга крестьянларида кўчириб олиб келинади ва бу катта имение Рязанка деб номланади.

Николая Петрович ва Марии Петровнанинг 5 ўғли булади: Пётр, Александр, Николай, Михаил и Василий. Буларнинг хаммаси аскарый хизматкорлар бўлиб ишлайди.

Пётр Петрович Семеновнинг отаси – Пётр Николаевич 1791 тўғилиб, аскарый хизматда капитан бўлиб, бир қанча жангларда қатнашади шуларнинг бири Бородино жанги.

Пётр Николаевич таниқли Москва архитектори Пётр Бланкнинг қизи Александрга ўйланади. Буннан мамнун бўлган атаси ер-мулкини Пётрга қолдиради.

Ер-мулкининг янги эгаси янада ревожландиришга кўп ишлар қилади. Крестьянларга янги ўйлар кўриб бериб, яшанглар, кўпайинглар, менга ва ватанимизга фойда олиб келинглари дейди.

Семеновлар ойласида ота ва онасидан бошқа 4 фарзанд, боба ва еккита бубиси яшайди. Бу ойлада катта библиотека бўлиб ҳар хил газета ва журналлар, китоблар кўп эди. Бу ўй шу ернинг маданий маркази ҳисобланди.

Унинг 4,5 ёшда отаси дунёдан утади, онаси бу фожияни кўтара олмай касасаликка йулиқади. У 15 ёшгача қишлоқда атоларидан қолган ер-мулкларини олиб боради. Шу билан бирга мустахил равишда оила библиотекасидан ўқиб билимини орттириб борди.

Унинг Географияга қизиқиши географик лото ўйинидан бошланди. Шу билан болалиқдан ўсимликларга қизиқиб ўй оранжериясини ишлаб ўсимликларни систематикасини ишлаб чиқаради.

Онаси касалликдан яхши бўлганидан сўнг Петербурга кўчиб утади, бу ерда у гвардия прапорщиклар ва кавалерия юнкерлар мактабига ўқишга бирданига 3 синф имтихонларин топшириб киради.

Мактабни яхши тўғатиб Санкт-Петербург университети, физико-математика факультетинг табиий фанлар бўлимига ўқишга киради ва еркин ўқиш турига ўтади. У 21 ёшида университетни тугатиб умрини илмга боғишлайди.

Русс Император география жамияти кандидатлик даражасини олиш учун имтихонни топшириб жамиятга аъзо бўлади ва ҳар дойим жамият ишларига актив қатнашади. Русс география жамияти немец географии Карл Риттернинг «Землеведение Азии» ишини русс тилига таржима қилишни топширади. Бу ишни юқори даражада бажаради.

Ёшлигидан табиатга қизиқиши кучли бўлиб у 13 ёшида, узининг кундалигида «Табиатни фақат томаша қилмай уни ўрганиш керак» деп ёзади.

Университетни тугатгандан сўнг 1849 йили майда уртоғи Данилевский билан бирга экспедицияга чиқади. Улар Рязан ва Тула

губернияларини урганади Кейинчалик Петр Петрович бир узи Тамбов ва Воронеж губернияларида экспедиция ишларини олиб боради.

Йиғилган материалларни систематикага солиб Петр Петрович узининг биринчи «Придонская флора в ее отношениях к растительности Европейской России». илмий ишини ёзади. Бу меҳнати учун у 1851 йили ботаника бўйича магистр даражасини олади.

Ёш бўлишига қорамай РГЖ ҳақиқий аъзоси бўлди ва ўз олдида Россия империясини ва унга қўшни мамлакатларнинг ерларини ҳар томанлома ўрганадан деп олди махсад қилиб қуйди.

У 23 ёшида Вера Чулковани учратади ва севив қолади ва унга ўйланади. Лекин бу бахт узокга чузилмади упка касалигидан вафот этади. Бундан сунг Петр Петровичнинг узи каттиқ касалга йуликади. Дуси Марголуc ёрдамида доваланиб чиқади.

Ойласидаги бошига тушган бахтсизлик ва касалдан сунг, буларни умутиш учун Европага кетади, бу ерда у шахарларни томаша қилади.

Германия ва Франция буйлаб юриб кишлокларга боради ва у ерда крестянлар билан суҳбат олиб бориб русс крестянларининг турмуши билан таққослайди.

Франциянинг Россияга қиладиган уриши ҳақидаги хабар етгандан сўнг, у Россияга қайтади.

1853 йили П.П.Семенов Берлин университетида ўқишга киради, бу университетда география ва геология бўйича маърузалар тангланиб ўқитилатган экан.

Бу ерда у Карл Риттер билан танишади. Унинг маърузасига студентлар кўплаб йиғилар эди. Риттер систематик, аналетик фикрга, такрорланмайдиган кучга эга кабинет олими эди. Риттер П.П.Семеновнинг чуқир билимини ва аниқ фикрлашини англади.

П.П.Семенов Берлинда Александр Гумбольдт билан танишади ва Осиё ичкарасига бориш фикрлари билан ўртоқлашади.

А.Гумбольд П.П.Семеновдан Тянь-Шань тоғининг вулкан натижасида фойда бўлишини далил қилувчи фактларни топип келишни илтимос қилади.

1854 йил қишда П.П.Семенов белгиланган курс маърузаларни тинглаб Тянь-Шаньга саёхат режаларини тузиб бошлайди.

Шу йили Италияга бориб Везувия вулканининг отилишини ва ҳаётини ҳафвга қўйиб лаванинг утли оғимиға ёқин бориб кўзатади. Петр Петрович Альп тоғига кўзатувчисиз бир ўзи чиқади. Олим геологик ва ботаник коллекциялар йиғади ва Петербурга қайтиб келади.

География жамиятининг вице-председатели Михаил Николаевич Муравьевни Тянь-Шаньга экспедициянинг зарурлигини тўшинтиради.

Петр Петровичнинг узига келадиган бўлсак, юраги жуда тоза узига меҳр билан ҳаммани тортадиган инсон эди. Унинг уткир ақли, атропидаги инсонларга чин қалбдан оқ кунглиги билан қатнаши, итибори, унинг меҳрибонлиги, кайнаб турган жигари, илмга деган содиқлиги, юқори даражадаги мораллик хусусиётлари Петр Петрович Семеновни ҳақийқий жабовгарчил инсон эканлигини кўрсатади.

Унинг инсонийлигидаги баҳоланадиган яхши хусусиёт-бу одамларга бўлган мухаббат ва ҳурмат, унинг одамгарчилигин тулиқ сезув ва камчилигини кечириб билиш, жабирланувчига ёрдам бериш ва унинг оғирманлигини кўтариб билиш деган эди. «Хар бир интеллигент одам, турмуш ташвишларини сўриб қуйиб, одамзатнинг фойдаси, илм ёки ёқинлари учун жонини аямай фидакорлик билан меҳнат қиладиган инсон П.П.Семеновнинг идеали эди.

П.П.Семенов бу идеални насихат етти, буни ҳаётга энг ёйдирди. У умр бўйи дунё масштабда Россия учун хизмат қилди.

П.П.Семеновнинг яна бир узгача хусусиятларидан унинг ташкилотчилиги. География жамияти ва П.П.Семенов тучинчаси бир тушинча яъни булар синонимлар.

География жамиятин П.П.Семеновсиз кўз олдимишга келтира олмаймиз деган эди Л.С.Берг. Сабаби у география жамиятида 50 йил ишлаб унинг босчилик этган даврида география жамиятинг баланд абройга эришган эди.

Пржевальский, Певцов, Роборовский, Потанин, Грум-Гримаило, Мушкетов, Комаров ва.х. бошқарган бир қанча экспедициялар ташкил қилинди.

XIX асрнинг оқирида география жамиятини бошқарган географиянинг ёркин инсонлари Вице-председатель П.П.Семенов, вице-председатель уринбосари А.А.Тилло, табиий география бўлимининг бошлиғи И.В.Мушкетов, метеорология комиссия бошлиғи А.И.Воейков, жамият секретари А.В.Григорьевлар бўлди.

Бундай юқори даражаги географ олимларимизни бир ерга тўплаб кучли географларнинг командасини дузиб Россия географиясининг дунёда абройининг ўсишига П.П.Семеновнинг одамгарчилигининг юқорилиги, камтаринлиги, инсонга деган катта итиборлиги, меҳнаткашлилиги, ташкиллаштирувчилиги сабаб бўлди.

П.П.Семенов бошқарган география жамияти Россиянинг табиатини, хўжалигини халқини чуқир ўрганди. Шундай комплекс худидни ўрганиш улкани тўлиқ географик кўринишини беради. Бул ўрганиш географиянинг йуналишларининг кенгайишига, тарийхий географиянинг илмий мутахасислик сифатида шаклланишига ва тарийхий-географик малуматларнинг тарқалишига асос бўлди.

Унинг катта хизматлари география илмнинг назарий ва амалий жиҳатдан бойитди ва ҳозирги кунгача узининг аҳамиятини йўқатмади.

Унинг дунё қарашлари гвардия мактабининг прапорщик даврида, кейин эса Петербург университетидида шаклланди. Боланинг бахтли тағдири унинг таниқли жамиятлик арбоблари ва олимлари билан боғлаништирилди.

У Петербургнинг фаол ёшлари билан Петрашев кружогида танишиб дўстлашди. Булар Белинский, Салтыков-Шедрин, Достоевский, Плеещев, ака-ука Майковлар, Млютенлер ва.х. эди.

Университет даврида унга таниқли таъсирини кўрсатган табиий географиядан маъруза уқийдиган Э.Х.Ленц, математик П.Ф.Чебышев, геолог Э.К.Гофман, тарийхчи К.А.Неволин маърузаларини кунт билан тингланар эди. Университетни тугатгандан сўнг у география илмига қизиқиб кетти. Унинг хар томанлома хизматлари сиёсатчи, олим, дипломат ва ташкиллаштиручи хисобида, унинг чебарлиги халигача ҳаммани тонг қолдирди.

Бўлажак олим географ ва жамиятлик арбоб П.П.Семенов ири тарийхий географ деб аташимизга бўлади. Унинг билими ва илмий таёрлиги, унинг классик меҳнатлари, тарийхий георафик изланишларида методик ёндашувлар, муштахиллиги ва ўзининг янгиллиги билан ажралиб турадиган эди.

1.2. П.П.Семенов Тянь-Шанский географ олим

Агар Петр Петровичга Семеновга сиз кимсиз-географми, геологми, статисми, рассомми, мамлакат хизматкорими деган савол берилса, у ўйланмастан географман деб жавоб берган бўлар эди деб ёзади.

Берг ўзининг «Очерки по истории русских географических открытий» номли асарида Петр Петровичга Семенов ўзининг ун ёшида Рязан губерниясига саёхат қилганида табиатнинг ажойиботлигини ёш боланинг табиатга деган қизикувчанлигини туғдирди.

У узининг саёхатида бизларнинг ўйларимизнинг атирофида шундай табиатни курдим, бундай ер еч кимга қўл етмас, такрорланмайдиган чиройлиги билан ажралиб турадиган табиат бўлиб, мен шундай ерни ҳеш ерда кўрмадим деб табиат гузаллигини тарифлаган эди.

Унинг тарбиячисининг натуралист бўлиши, табиатга деган қизиқувчанлигини янада орттириб юборди. У Петербург Университетига 1845 ўқишга киради. Бу вақтда Университетда география ўқитилмайдиган эди. 1853-54 йиллари Берлин Университетида лекция тинглаб юрганида геология ва географияга итибар берди. Бу вақтда геологиядан профессор Бейрих ва Роза, Метеорологиядан тониқли Дове, географиядан К.Риттерлерс. Гумбольднинг Урал ва Алтай бўйлаб саёхатида бирга юрди. К.Риттернинг «Землеведение Азии» географик асарларини Семенов томонидан рус тилига таржима қилинди. Петр-Петрович Риттер ҳақида «..Риттер менинг билан танишишдан, ўзининг таржимони ва комментатори ҳисобида мени яхши кўриб қолди деб ёзган эди.

К.Риттернинг маъруза давомида тушинтиришлари жуда ўзгачалиги билан ажралиб турар эди, у тарийхий-этнограф сифатидаги географ бўлиб, ўзининг маърузаларида инсонийёт жамиятининг ревожланишида шу улканинг табиатига боғлиқлиги, инсон билан табиат орасидаги боғлиқлар кенг тарифланадиган эди деб ёзади.

Берлинда П.П.Семенов бир қанча олимлар билан дўстлашади, ўлардан профессор Густав Роза, Эренберг, Дове, энг ёқин дустларидан Фернанд Рихтофен, саёхатчилардан ака-ука Адольф ва Герман Шлагинтвейтлар. Берлинда Семенов 84 ёшли А.Гумбольдт билан танишади.

У Семенов билан қизиқиб қолди ва узининг сўзида Тянь-Шань тоғидан бир қанча тоғ булакчаларини олиб келса армонсиз уламан деган эди. А.Гумбольдт Тянь-Шаньда вулкон бўлиши мумкин деб қизиққан эди.

П.П.Семенов вулканизм жараёни билан танишиш ва Тянь-Шаньга саёхатига таёрлик кўриш учун Италияга кетади ва Везувийга 17 маратова чиқади. Шундай қилиб Семенов Берлинда дунёга таниқли географлардан таълим олиб саёхатга таёрлик кўради.

Географиянинг аҳамияти ҳақидаги Риттернинг идеяси Семеновни Россияга қайтишини тезлаштирди. Россияга қайтиб экспедицияга чиқиш

учун чет эл министрилигига рухсат сурайди, лекин рад жабоб олади Сўнг Алтай ва қирғиз даласида бўламан деб рухсат олади. 1856 йили баҳорда Петербургдан чиқиб, июнда Балхаш қулига етип келади.

Сентябрда Заилий Алатовига етип келади ва чуққига чиқиб Или дарёсининг бассейн котловинасини кўради. Чуққидан жанубий-шарқга Чилик водийсига тушиб Кюнгей-Ала-Тоо, Тюп и Джергалап дарё водийсидан кулга тушади. Иссик-Кул юқаларига тушиб ютқизиклардан намуналар олади.

1856/57 қиш ойида у Барнаулда тўхтаб экспедиция хисобатини ёзади. Заилийского Алатоғини бешда табиат зонасига бўлади. 70 дан ортиқ ўсимликлар турларини йиғади, шуларнинг ичада 4 тури илмда номаълум эди.

У фақат табиат зоналарини ва ўсимликларни тарифлаб ёзмасдан, ўсимликлар органик дунёнинг бир қисми деб хисоблаб у иқлим, геология, гидрография билан боғлиқлигини исботлади.

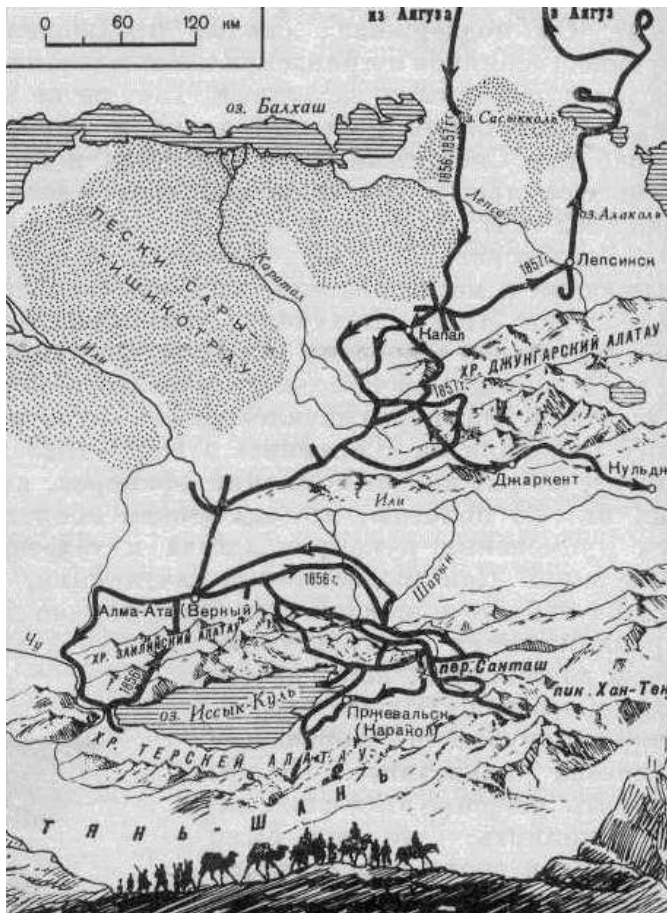
1857 йили ёзда П.П.Семенов катта отряд билан экспедицияга йул олади.

Хан-Тенгри чуққисига чиқади ва қайтишда катта музлик майдонини кўради, бу ердан Тарим дарёсининг ирмоғи Сари-жаз бошланади. У биринчи маратоба биологлар томанидан йуқ бўлиб кетган деб хисобланган, йирик тоғ қучқорларни учратади. Хан-Тенгрдан йиғилган гербарий ва топилган тўрт янги тур Семеновни дунё олими қилиб танитади.

Бундан бошқа Чу дарёсининг Иссик-кулдан бошланишини бекор қилиб у Тянь-Шань тоғининг водийсидан бошланишини кузатади.

Шундай қилиб экспедиция муваффақиётли яқунланди. Унинг замондошлари унинг очкан янгиликлари билан хайрон қолишди. 23 та тоғ уткиллари текширилди, 300 яқин тоғ номуналари, 1000 яқин ўсимликлар йиғилган. Ўсимлик зонаси шундай яхши тариф берилиб ёзилгандан ботаник-географик картинаси аниқ кўринади. Бундан бошқа Гумбольднинг Тянь-Шань тоғининг вулхон натижасида келип чиқиши бўйича исбот-далиллар топилмади.

Россиянинг сиёсий ҳолатининг кескинлашуви билан учинчи экспедиция ишга ошмади.

Адмирал Литке таклифи билан Петра Петровични География жамиятининг вице-председатели қилиб тайинланади.

Узининг на вақтини, на кучини аямасдан ёш тадқиқотчиларни янги очилишларни қилиш учун уларни ўргатади қўллаб-қуватлайди.

Унинг ёрдамида буюк русс олимлари Пржевальский, Потанин, Козлов, Роборовский, Велиханов, Мушкетов, Обручевларнинг экспедициялари ташкиллаштирилди. У экспедиция маршрутларини, программаларини, таёрликларини таёрлаб берди. У кирик йилдан ортиғроқ География жамиятини бошқарди.

Кутилмаганда П.П.Семеновни крестьян реформасини таёрлашдаги редакция комиссиясининг бошлиғи қилиб тайинланади ва крестьянларни озод қилиш буйича ишларни бошчилик қилади. 1861 йили 19 февралда бу ҳужжат ишга тўшади.

1882 йилдан бошлаб П.П. Семенов сенат аъзоси. У 30 йил давомида ўмумий Россия халқини руйхатдан ўтказишни армон қилиб юрар еди, ноҳаят бу армони ўринланиб, 1897 йили биринчи маротоба Россия империясининг халқни руйхатдан ўтказиш олиб борилиб бунга П.П. Семенов босчилик қилади.

У Европа Россиясининг ихтисодий районлаштириш схемасини ёратади. 1897 йилдан бошлаб мамлакатлик кенгаш аъзоси бўлиб сайланди

У кўплаган капитал меҳнатларини яқунлаб, қобирчакқанотлилардан коллекция йиғиб энтомологларнинг фойдаланишига рухсат беради.

Узининг биринчи географик ишларида кўплаган яқунларни қилиб, таланти ёш олим географлар ичида Осиё бўйича билорманга ойланади Узинг экспедицияси билан Тянь-Шань ҳақида фундаментал географик билим ёратди ва экспедиция ишлари буйича янги географик методика ишлаб чиқди.

1943 йили Тянь-Шанда ишлаётган совет топографлари томанидан «Победа» чукқиси очилади. Бу янгилик учун СССР география жамияти, биринчи бўлиб Марказий Тянь-Шань ичкарасига кирган П.П. Семенова-Тян-Шанский номи билан аталувчи олтин медаль билан мукофотланади.

1906 йили Тянь-Шаньга биринчи саёхатнинг 50-йиллигига боғишланиб П.П. Семенов номига Тянь-Шань титулини қўшиб беришга император фармони чиқади. У узининг хаёт давомини дунёга таниқли олим хисобланиб 60 тадан ортиқ академия ва илмий ташкилотлар аъзоси ва хурматли аъзоси қилиб сайланади.

Семенов-Тян-Шанский номи билан тоғлар, чуққилар, Ўрта Осиё, Марказий Осиё, Кавказ, Аляска ва Шпицберген музликлари ва 100 га яқин янги ўсимликлар ва ҳайвонлар номланди. Монгол Олтайидаги чуққи "Пётр Петрович" номи билан номланади. Кўплаган наградалари ичида у ҳар дойм Карла Риттер медали билан фақрланар эди.

Риттернинг «Землеведения Азии» китобининг биринчи бўлимида П.П.Семенов «географияни кенг ва тор манода» тўшинади. Кенг турда географиянинг предмети ер шарини тулиқ ўрганилиши, яъни ҳаво, сув, қаттиқ қобик, ернинг бошқа планеталар билан боғликлиги.

Бўлмаса математик ва табиий география, биогеография, этногеография ва статистика. Бу манода география илм емас, бир путин илмнинг табиий группасидир.

Тар манода география одамзот кули билан яратилган, ўзгартилган, ҳар дойм ўзгариссиз, ўзгармали табиат тўшинилади.

Районлаштириш бўйича П.П.Семеновнинг хиссаси катта. 1871 «Статистическом временнике Российской империи» вестнигида Россиянинг Европа бўлимидаги халқнинг жойлашисига таъсир қилувчи Империя халқнинг жойлашишидаги белгиловчи мақоласида Семенов шу қарамликнинг сабабини табиий ва ихтисодий сабабларга боғликли деб

Россиянинг Европа бўлимига Финландия ва Кавказни қушиб олганда 14 районга бўлади.

1880 йили Петр Петрович шу мавзуга қайтиб Россиянинг Европа бўлимини районларга бўлинишини қайтадан кўриб чиқилади. Бу 12 район қуйидагича

I. Шетки шимол

VII. Қуйи Волга,

II. Кўл бўйи,

VIII. Кичик Россия,

III. Балтика бўйи

IX. Новороссия,

IV. Саанат Москва,

X. Жануб-Ғариб,

V. Марказий дехкончилик

XI. Белоруссия.

VI. Урал олди,

XII. Литва.

Финландия, Полша ва Кавказ диққатга олинбади. Бу районлаштириш П.П.Семеновнинг кўп йиллик ва унимли статистика билан шуғилланувининг самарасидир. Унинг районлаштириш бўйича неча асрлар давомида ўзининг мазмунини йуқатгани йуқ.

География жамиятидаги бир қанча хизматкорлари билан биргаликда чиқарган беш томли геогафик-статистик сўзлиги география билан статистиканинг боғлиқлигини кўрсатади.

Бу асар жуда катта меҳнатти талаб этган мазмунли асар бўлиб, бундай тўлиқ турдаги асар босмадан чиқмаган эди. П.П.Семеновнинг такрорланмас меҳнатларидан уч томли «История полувековой деятельности Русского географического общества» асари XIX асрдаги Русс географларининг изланишларининг тарийхи ҳаққидаги географлар учун кўлланма бўлиб хисобланади.

География жамиятининг бошлиғи - Семеновнинг барча геогафик фаолияти география жамияти тарийхи билан боғлиқ. Экспедициядан

кайтгандан сўнг табиий география бўлимининг ёрдамчиси 1860- йиллардан 1873 -йиллар оралигида бошқаради.

Иккита йил 1856й ва 1870й — Русс География жамиятининг йилномасининг илмий фаолиятида аниқ кўринади ва бу йилларнинг иккаласида Семенов номи билан боғлиқ. 1856 - йил Осиё ичкарасига қилинган биринчи экспедиция. 1870 йил октябрда, Н.Н. Миклухо-Маклай Янги Гвинеяга йул олди, ноябрда эса Н.М. Пржевальский Марказий Осиёга саёхатга чиқади.

24 ёшли Н.Н. Миклухо-Маклай География жамиятига Гвинеяга бориш проекти билан келганида унга жамият аъзолари ишоничмади, лекин П.П.Семенов Н.Н. Миклухо-Маклайни ва унинг проектини қувватлади.

Семенов билан Пржевальскийнинг учрашиши катта аҳамиятга эга булди. 1867 йили узининг Марказий Осиёга экспедиция режаси билан келган еч кимга намалум булган Пржевальскийни фақат Семенов, бу талантли ёш олимга ажайиб саёхатчи чиқишини англаб етти ва унга маслахат берип йул кўрсатди.

Тянь-шань экспедицияси даврида Семенов, Омскта, иккита ёш талант эгалари Г.Н. Потанин ва Ч.Ч. Валиханов билан танишади ва уларнинг қайталанмайдиган талантини, билимини тиришқоқлигини сезади ва уларга йул кўрсатади. Уларда устози Семеновга ухшаб йирик олим ва саёхатчи бўлиб етишади.

Н.М. Пржевальский экспедицияси ва унинг шакиртлари В.И. Роборовского ва П.К. Козлова, Г.Н. Потанина, М.В. Певцова, братьев Г.Е. и М.Е. Грумм-Гржимайло и В.А. Обручева саяхатлари Марказий Осиё ҳақида янги фикрларни туғдири. Картада янги тоғлар, чуққи номлари пайдо бўлди.

Семеновнинг буюк хизмати шундан иборат эди, у География жамиятининг бошлиғи бўлиб қолмай купчилик экспедицияларининг ташкиллаштирувчиси эди. Яна хизматлари шуннан иборат эди у узининг Тянь-Шаньга қилган экспедицияси сингари, географияда ҳар томанлома

комплексли тадқиқотлар олиб боришни йулга қуйиб, рус география мактабининг узига хослигини дунёга танитди.

Рус география жамиятининг бошлиғи П.П. Семенов-Тян-Шанскийди қискача қилиб географлар устози деп атайди. У географик тадқиқотларни комплекслилик тарзда олиб боришни, илмий ишда махсадга туғри интилиш, камтаринлик, географик тарифнинг образлиги, йигилган фактик материалларга суянган ҳолда яқуннинг кенглиги ва ботиллигини ўргатти. П.П. Семеновым-Тян-Шанский номи билан русс классик географияси давом етди.

П.Боб. П.П.Семенов-Тянь-Шанский географияда тарийхий география ва этногеография йуналишининг ревожланишидаги роли.

П.1.П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг тарийхий география илмнинг йуналишининг шаклланишида К.Риттер ва А.Гумбольднинг таъсири

П.П.Семеновнинг биринчи географик тадқиқотлари, кўплаган фактлар ва география тарийхи бўйича ходисаларини уз ичига олган адабиётлар манбайидан фойдаланган ҳолда бошланди.

Унинг «Описание Новой Калифорнии, Новой Мексики и Орегона физическом, политическом и этнографическом отношении», «Обозрение Амура в физико-географическом отношении» номли асарларида географиянинг шу вақттаги янги муоммолари курилди. Олим ўзининг географик нухтаи-назар шу регионни тадқиқотлар натиijasида тўпланган фактларга суянади ва географик яқунлар келтиради. Биринчи иши Шимолий Американинг ғарбий қирғоқлари ҳақида эди. Бу иш тарийхий географик характердаги улкашунослик сифатида ёзилган.

П. 1. П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг тарийхий география илмнинг йуналишининг шаклланишида К.Риттер ва А.Гумбольднинг таъсири

П.П.Семенов-Тян-Шанскийнинг тарийхий-географик муоммоларига фикрлари К.Риттер ва А.Гумбольд таъсирлари асосан унинг шу буюк географлар билан учрашувидан сўнг бу фанга деган қизиқучанлиги янада ортти.

К.Риттернинг «Землеведение Азии» ва А.Гумбольднинг «Космос» номли илмий меҳнатларининг яқуни П.П.Семеновнинг ва яна бошқа кўплаган тоқиқли дунё географларининг хар дойм стол атрофида турадиган китобига ойланди ва бу китобларни таржима қила бошлади. У Грановскийга ёзган хатида

« Менинг учун босқача янги дунё очилди, таянч очилди, тарийхнинг котлами, философия асосини, утган йили Гумбольдтнинг Космос асарини таржима қила бошладим, таржима менинг учун билим, бу китап энг яхши юқорги даражадаги олам ҳақидаги билимга эга китап, таржимани урганиш учун яна мустахил ишляпман.

У А.Гумбольдтнинг «Космос» китабини одамзотнинг дунёни билиши, таниши деган эди. Худди шундай ўзи ҳам бу китобни ўрганиб билимини кенгайтириб борди. У Тянь-Шанга саёхат қилишинидан олдин К.Риттернинг «Землеведение Азии» меҳнатини таржима қилди ва ундан кўп нарсаларди ўрганиб олди. Бу китобнинг кириш сўзида «Илм бу одамзотнинг мангу ҳақийқатликка ўмтилиши, ҳақийқатликка бўлса эса узок йулар билан етасан» деган эди.

К.Риттернинг «Землеведение Азии» китобининг таржимаси ва уни русша босмага таёрланишида, уни рус географларининг орасида Азия бўйича энг олдинги мутахасис деб тан олинди. Риттернинг бу асарига «Қучимча» рус ва чет эллик олим ва саёхатчиларнинг меҳнатларидан фойдаланди.

К.Риттер асарига «Қучимча» уч томнан ибарат бўлиб, бунга Азияни тадқиқотлар бўйича янги материаллар ва географик ишлари киритилди. Биринчи томида Алтай – Саян тоғли улқасининг тарифлаш, кейинги икки томда рус тадқиқотларининг Байкал бўйи илмий-географик тадқиқотларининг яқунлари киритилди.

Ҳақийқатта да бу асарда рус олим-саёхатчиларининг экспедиция яқунларини ўрганиш асосида ёзилиб, уларнинг тадқиқотларнинг янги бетлари очилди.

Улар тарийхий-географик тадқиқотларнинг синтези бўлиб, унинг қул ёзмаларини И.Д.Черский таёрлаб бошлади, ва у Осиёни тадқиқот олиб боришда актив қатнашувчиси бўлди. Лекин тусатдан бўлган ўлим бу

ишнинг тўқтаб қолишига сабаб бўлди ва ишни П.П.Семеновнинг узи оқиригача олиб боришига туғри келди.

Бу ишда ёш геолог Г.Г.Петца ёрдам берди. Рус олимларининг бой адабиётларини яқунлаштириб, география бўйича ажойиб меҳнат ёратилди. «Новейшим исследованиям в Саянском нагорье между долиною р.Оки, юго-западной оконечностью озера Байкала и Большим Сибирским трактом» китабининг кириш сўзида П.П.Семенов рус олимларининг 60-йил давомида тадқиқот қилган география ишларини анализ қилип, бу меҳнатлар ҳар ерда, айримлари ҳали яқунланмай, ҳисобатларда берилган эди, булар К.Риттер асарининг босмадан чиқарув режасини кенгайтиди деган эди.

Шу билан бирга П.П.Семенов К.Риттернинг «Землеведение» асари бўйича география предметининг мазмуни ва асосий булган терминологиясини кўриб чиқти.

Унинг фикри бўйича бу термин география предмети бўйича талабга жабов бериб, узига ер танув кенг манода берилиб, дунё бўйича унда яшовчилар билан қўшилиб кўрилади.

П.П.Семенов Россия географларида академик назарий фикрлар масала бўлмади, улар РГЖ тўзилиш структурасига ва география предметиға қатнашишини яхшилаб олди. Бунга ер ҳақида ва инсон, унга тегишли барча масалалар киритилди. РГЖ географиянинг мазмунини аниқловчи тўрт бўлимдан, математик география, картаграфия, табиий география, этнография (халқлар географиясы), статистика ва сиёсий географиядан ибарат.

Бу предмет РГЖ тарийҳидаги энг асосий масалаларидан бўлип, РГЖ-50 йиллик фаолияти тарийҳига боғишланди.

П.П.Семенов географиянинг шу бўлимларининг ҳар бирининг вазибаларини кўриб чиқти. У айниқса бир-бириға боғлиқ ва бир-бириға таъсир етувчилик ходийсаларини кўрилиб чиқишни талап етти. Унинг фикри бўйича табиат билан боғлиқликда бўладиган инсонни ўрганиш, одам яшаш мухит, ер танув областидаги антропологияни киритиш керак деган эди.

Шундай қилиб Д.Н. Анучинда антропология мустахил фан бўлгани билан география билан ўз-ора боғлиқ деган эди. РГЖ куриладиган география илмининг ойланасида, кўплаган РГЖ ташкиллаштирувчи географ олимларнинг назарий фикрлари билан аниқланади. У фикрлар оригинал кайталанмайдиган аниқ бўлиб дунё география илмининг муваффақиятларига суянди.

Асосан назарий асосин аниқлаганда ва амалий ишларда А.Гумбольдт ва К.Риттер назарияларига суянди. П.П.Семеновқа К.Риттер дунё қарашлари жуда яқин эди. Шундай қилиб РГЖ барча диққатини ўз ватанини ўрганишга қаратти жамиятнинг асосий махсати- туғилган ерни ва одамларнинг тиричилик мухитини ўрганиш бўлди». П.П.Семенов РГЖ ревожланишининг асосини икки этапга бўлади. 1861 йилгача яъний Россияда крепосной ҳуқик бийкар этиламан дегангача давр ва бийкар этилгандан кейинги давр деб бўлади.

II.2. П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг тарийхий география асарларида худидни ўрганишни даврларга бўлиш принциплари

РГЖ тарийхини обзорга қулай бўлгани учун хронологик жиҳатдан П.П.Семенов томандан беш даврга бўлинди. Ҳар даврда жамиятнинг административлик фаолияти айрим-айрим кўрилади, курамидаги хизматларидан ўзгариши, унинг ички турмуши, илмий ижодкорчилиги, жамиятнинг ва унинг бўлимларининг регионларни географик тадқиқотларининг бўлимлари бўйича бўлиниши ва ишлари ҳақида айтилади. Кейинги бобида РГЖнинг ҳар давр бўйича босмадан чиққан хизматларига обзор берилади.

Биринчи давр (1845-1850) Кириш сўзида жамиятнинг тарийхи берилган. Бу вақтда жамиятнинг оқирги устави ва уларнинг асосини солувчилар ва уларнинг фаолиятининг асосий томанлари аниқланган. Россияни географик ўрганиш бўйича дастдлабки қадамди Урал экспедицияси бошлаб берди. Бу экспедиция РГЖ нинг энг обройли

экспедициялардан бири бўлди. РГЖ асосини солувчилар буюк рус олимлари, тенгизчилар, мамлакат арбоби узларининг босламаси ва иччанлиги билан Россия ватанига хизмат кўрсатган инсонлар эди. Улардан К.И.Арсеньев, Ф.Ф.Берг, К.М.Бэр, Ф.П.Врангель, М.П.Вронченко, Г.П.Гельмероен, В.И.Даль, П.И.Кеппен, И.Ф.Крузенштерн, А.И.Левшин, Ф.П.Литке, М.Н.Муравьев, В.Ф.Одоевский, В.А.Перовский, П.И.Рикорд, В.Я.Струве ва П.А.Чихачевлар. Улар жамиятнинг ташкиллаштирилишида, унинг махсадини ва вазифаларини белгилаб олишда асосий ҳаракатландирувчи кушлари бўлди.

Екинчи давр (1850-1857), Семенов томанидан ажратилган бу даврда жамиятнинг ёш кучларнинг ғолабаси тарифланади. Бу вақтда жамиятнинг структураси ва меҳнатни бўлиштирилиши бўлимлари бўйича оқиргача бўлинди. Жамиятнинг Сибирь ва Кавказ регионал бўлимлари фойда бўлди. Жамиятнинг Сибирь бўйича экспедицияси давом етти. Экспедициядаги Амур ва Приморье бўйича рус олимларининг география илмининг пионерлари бўлди. Регионди ўрганиш бўйича маҳаллий хизматкорлар жалб қилинди.

Учинчи давр (1857-71) бу давр буюк реформалар даври деб номланади. Бу даврда РГЖ аҳамияти катта бўлиб реформаларни ишга очиринишда актив қатнашди. Жамиятнинг тадқиқот ишларида биринчи планда, туғилган ерди ўрганиш ва Россия мамлакатада яшовчи барча халқларни ўрганиш муҳим вазифалардан ҳисобланди. Россиянинг чекка регионларин ва чет элларни ўрганишга куч солинди. РГЖ диққати итисодий-географик муоммолар, янги темир йул қурлишига боғлиқ, «Ғарб улкани» этнографик ўрганиш турди.

Тўртинчи давр (1871-85) П.П.Семенов томанидан Н.М.Прежевальский экспедициясига боғишланган эди. Бу РГЖ томанидан тарбияланган ва олдинга сурилган иш билармон ғайбар, ақли саёҳатчига РГЖ томанидан тарбияланган ва олдинга сурилган ҳолатлар экспедициянинг ички Осиёнинг

катта қисмини эгаллашга шараоит туғилди. Бу даврни Семенов география тарийхида Тибетке параллель турда Осиё материгининг шимолий томанига карап, кенг ва ҳар томанлома ўрганилмаган эди деб ёзади. РГЖ узига катта аброй орттириб Россиянинг Европа бўлимини географик ўрганишни, мамлакатлик харбий ва хўжалик ташкилотларининг қатнашишида олиб боради. Бу халқ - ора географик программаларга қатнашган.

Бешинчи давр-(1885-95)- еллик йиллик тарийхида Н.М.Прежевальский томанидан бошланган Осиё материгининг ичкарасини географик текширувининг давоми кенг масштабда Марказий Осиёни географик тадқиқотлар билан давом этади. Бу вақтда РГЖ бўлимларида маҳаллий дарёлар ва кўлларни ўрганишлар кенгайиб боради.

П.П.Семенов «История полувековой деятельности имп.Русского географического общества,1845-95.» асарида ҳақиқатликни айтади. Бундай тарийхий тадқиқотларни ёзув ҳақидаги методик қоғида, бундай ишларни ёзувда коллектив эмас, ал бир автор ёзиш керак дейди. Бу якун РГЖ-25 йиллик тарийхини ёзувдаги тажрибада кўрсатди. «Бундай қабул қилинган ишнинг режаси, бўлимларнинг кўламининг ҳар хиллиги, якка ёзилган обзорга яки юбилейга боғишлаб ёзилган хабарномага ухшаб қолди.» деб ёзган эди.

П.П.Семенов бу асарни ёзишда фрагментарликни енгиб ўтип, босмадан чиқарилган ва архив материалларга суянган холда диққат билан тарийхий тадқиқотлар утказди. Бу ҳозирги тарийхий географларга ажойиб урناق бўлади. Бу асарнинг кириш бўлимида РГЖ фаолиятининг ярим асрлик тарийхига методик яндашув гина қолмасдан, келажакта ревожланиш йуналишларининг кележагини белгилап берди. У рус олимларининг янги авлодларига ишонди ва уларни келажакда урни бор тадқиқотчилар бўлиб етишади деб ишонч билдирди.

П.П.Семенов худидни тадқиқотларда даврларга бўлиш принципларин тарийхий-географик тадқиқотларида фойдаланди.

1830 йилдан 1894 йиллар оралигида Забайкалье области ва Иркутск губерниясини ўрганишда бир нечта даврларга бўлади. Биринчи (1830-1850) давр жамиятнинг ташкиллаштириш даврига тўғри келиб Байкал бўйича еткиликсиз географик материаллар, маълуматлар тўпланган эди. Бу даврдаги бир қанча аҳамиятли тадқиқотлардан Ботаник Турчинованинг бошқарган экспедициясини айтиб ўтамиз. Турчинованинг экспедиция яқунлари Москва табиат тадқиқотчилар бюллетенида босилиб чиқади. Регионнинг геологик дўзилиши тоғ инженерлари Ковригин, Козицкий ва Гофман тадқиқотлари натижасида ўрганилиб босмадан чиқади.

Иккинчи давр (1851-1868) РГЖ томанидан ташкиллаштирилган Байкал бўйи тадқиқотларнинг бу даврида Шарқий Сибирьнинг генерал-губернаторининг улкани ўрганишнинг янги кучларин тарқатишнинг ва РГЖнинг Иркутск ташкиллаштиришдаги фаолиятини кўрсатилиб ўтилади.

Шу дарга 1855-58 РГЖ томанидан ташкиллаштирилган экспедицияда киритилади. Экспедиция таркибига астроном Шварц, типограф Крыжин ва натуралист Радделер ишлади. Экспедиция қатнашувчиларининг меҳнатлари РГЖ босмадан чиқарган Шарқий Сибирьнинг картасини тузишда фойдаланилди. Рус тоғ инженерларининг хар хил географик ва геологик тадқиқотларин яқунлаганда катта қизиқувчанлик туғилди. Бу ишларда Агте ва Меглицкий, Мака, Кропоткин ва Поляковларнинг ишларини келтирсак булади. Еккинчи даврнинг ишлари картогарфик ва янги географик ишларни таклиф етти деган эди П.П.Семенов.

Учинчи даврнинг аҳамиятли ишларидан (1869-1884) Семеновнинг айтишича улкани географик билиш, РГЖ томанидан барча Сибирьдан Байкалгача невилировкалаш, кейин (1885-86) йиллари Тинич океангача давом эттди.

РГЖ нинг Сибирь бўлими ўлкани геологик, зоогеографик ва этнографик тадқиқотларни география илмининг бир қанча ёш олимлари олиб борди. Ўларнинг ишида геолог Чекановский, Черский, зоолог Дывовский ва Годлевскийлар бор. Учинчи даврнинг барча ишига юқори баҳо бериб Семенов шундай ёзади . «геологик ва умумий табиий географик билимлари улканинг анча олдига сўрилди».

Кейинги давр (1885-1894) улкани амалий тоمانдан ва ихтисодий ревожланишини ўрганиш билан ажралиб туради. Географик тоمانдан Саян тоғ тизмасининг Монголияга ўтувчи утқилга ташкиллаштирилган экспедиция бўлиб хисобланади.

Экспедиция полковник Бобыр бошчилигида бўлиб экспедицияга геолог Ячевский ва ботаник Прейн қатнашди. Бунга ёш олим-геолог В.А.Обручев қатнашди. Бу даврнинг энг катта ишларидан Шарқий Сибирьнинг генерал-губернаторининг Иркутск губерниясининг қишлоқ - хўжалик тоمانдан тузилган программа бўйича ўрганди. Экспедициянинг кенг турдаги хисобати шу даврнинг катта қиссаси ва меҳнати деди.

Шундай қилиб К.Риттернинг «Землеведение Азии» меҳнатига «Қучимша» туб тамирига Иркутск губерниясининг, Байкал кўли ва Забайкальенинг географик тўшинчасини ўзгартирди.

Шундай қилиб авторнинг кейинги олтмиш йиллик географик ходисаларни тарийхий географик ўрганишни улкага тўлиқ географик характеристика беришга шараоит туғдирди.

Унинг замановий географик фарқларини амалий муоммоларни ечишга кўлланилади. Тарийхий-географик тадқиқотларни замановий географик тадқиқотлар билан биргалашиб кетти.

Бу П.П.Семеновнинг иши, тарийхий география-бу география, маълум бир даврдаги география илмининг ревожланиш тарийхи деган фикрини яна бир маратоба қуллап кўватлади. Бу ишда география илмининг бази бир томанлари бўйича-ихлимшунослик, биогеография, орография,

тўпроқшунослик бўйича кейинги мувоффақиятлари очиб кўрсатилди ва боҳаланди. Ишнинг характерли томони факт ва ходисаларни образли ва тушинарли қилиб материалнинг тарийхий тақосланган анализи эди. Бу метод халигача тўлиқ баҳоланбади.

П.П.Семенов сооавторлари меҳнатлари оддий ёзилган худидларнинг географик тарифи, унинг методикаси ҳозирги худидий географиянинг ревожланиш даврларин урганганда тулиқ фойдаланса булади.Тарийхий географик тарифлашда фактологик томанлари, территориянинг табиий ҳолатга антропоген таъсирни ва кейинги юз йил ичидаги ўзгаришни тушинтиришда жуда яхши намуна бўла алади.

Ш.Боб. П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг тарийхий география буйича илмий ишлари

Ш.1. П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг «Русс география жамиятининг ярим асрлик хизмати» асарининг ахамияти.

П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг тарийхий география буйича энг баҳоли меҳнатларидан «История полувековой деятельности имп. Русского географического Русского Географического общества» номли уч томли классик асарининг тарийхий асарларидан хисобланади.

Биринчи том- уч бўлимдан иборат. Биринчи бўлим География жамияти фаолиятининг ташкиллаштириш даври (1845-50). Россия императорининг қувватлаши билан ва Николай I боласи буюк князь райслигида Русс география жамиятининг дузилиши ҳақида маълуматлардан ибарат.

Бу вақтда жамиятнинг устави ишланиб чиқилди ва тасдийқланди, унинг турт бўлимининг структураси аниқланди –ўмумий география, Россия географияси, этнография ва статистика. Жамият фаолиятини ташкиллаштириш учун кенгаш дузилди.

Биринчи ташкиллаштириш йиллардан оқ, жамият бир қанша илмий экспедицияларни ташкиллаштири. Шулардан Урал умумий географик экспедиция, янада бир қатор ихтисослашган, картографик-геодезик, Россия халқини урганиш, статистика, жер мулки бўйича, ва ички савдони ўрганиш бўйинча экспедициялар ташкиллаштиришди.

Шу вақта рус олимлари ва саёхатчилари Осиё ичкарасига экспедиция ташкиллаштиришди. Тадқиқот ишлари якунида рус олимлари аниқ умумий географик, ҳамда махсус карталар дузилди. Шуларнинг ичида энг ахамиятлиси Россиянинг этнографик картаси.

География жамиятининг биринчи йилларидан бошлаб босма ишлари бошланиб. «Записки Географического общества», «Географические известия», ва «Карманная книжка для любителей землеведения» номли

босма ишлари олиб борилди. Этнографик музейга ва библиотекага бошлама солинди.

Екинчи давр- М.Н.Муравьев райслик қилган давр (1850-57).

Рус жамиятининг янги ёш кучлари активлашти. Бу даврда Русс олимлари бўлган географларнинг тарапдорлари М.Н Муравьевты сайлайди. Иркутскте ва Тибилисида РГЖ маҳаллий Сибирь ва Кавказ филиаллари очилди. Жамият томанидан географик тақиқотлар асосидан Сибирьда ва Россиянинг Европа бўлимида ва қушни мамлакатларда утказилди.

Сибирь экспедициясининг математика ва физика бўлимларида жуда аҳамиятли ишлар олиб борилди. Тадқиқотларга Сибирь бўлимининг олимлари актив қатнашди. РГЖ Осиёнинг генерал Атласининг асосини ҳамда К.Риттернинг Осиё асарини таржима қилди. Рус саёхатчилари Тянь-Шаньга кирип боради ва уни ургана бошлайди. Россиянинг Европа бўлимига чегера атласлари тузатила бошлади ва этнография, статистика ва тарийхий география бўйича ишлар тез ишлана бошлайди.

География билимини кенгдан тарғибот қилиш учун янги илмий босма ишлари бошланиб кетади. Улардан «Этнографический сборник», «Статистический сборник», Сибирь ва Кавказ бўлимларининг «Записки», РГЖ оператив журнали «Вестник РГО» чиқарила бошлади.

Учинчи давр - «граф. Ф.П.Литке раислик қилган даврдан 25 йиллик юбилейигача». Бу давр Россиянинг сиёсий ва итисодий қайта тикланишининг энг қизғин вақти эди. Жамиятнинг географик фаолияти кенгайга бошлади. Шунинг билан бирга Россиянинг ичкарасидаги ерларга, четки худидлар ва колонияга олинган мамлакатлар бўйлаб экспедиция тадқиқотлар кенгайиб борди.

Мамлакат томанидан Узоқ Шарқда қизиғувчиликнинг ортиши олимлар томанидан диққатни қаратилишига сабаб бўлди. Бу вақтда РГЖ Сибирь экспедициясининг катта иши кенгайиб боради. Усури ва Приморье дарё бассейинларида тадқиқот олиб борилди. РГЖ Сибирь бўлими Витим улкаси,

Забайкалье, Чукотка ва т.б. регион бўйича географик, тадқиқот ишларини тезлатади. Россия-Қитой чегера районларини чегаралаш ишлари бўйича иш олинип борилади.

Рус олимлари ва саёхатчилари Қитойда ва унинг провинцияларига кирип боради. Олим ва саёхатчилар томанидан Туркстон улкасини, Тянь-Шань ва Памирди ўрганиш бошланди. Шу бошланғич пионер экспедициялар Ўрта Осиёнинг халқин ва табиатини дунёга танитади.

Шуннан бошлаб Россиянинг бу улка билан ихтисодий ва сиёсий боғликлари кучайди. Орал-Каспий паст тегислигининг фойда бўлиши РГЖ олимларин кизиқтира бошлади ва уни картографик-географик тадқиқотлар бошланди. Россиянинг Европа бўлимин ва Кавказ геолого-географик тадқиқотларнинг кенгайиши бу кенг худидда топографик-орографик ишларнинг бошланиши билан бошланади.

Геодезия, нивелир ва координаталарнинг туғри аниқлануви Россиянинг Европа бўлимининг ва Кавказнинг тўлиқ ишланган картасини ишлаб чиқишга мумкинчилик тўғдирди. Жануб ва шимолий денгизларни тадқиқот ишлари ва иқлимни кузатиш ва умумийлаштириш бошланди. П.П.Семенов китобининг айрим бобларида этнография ва статистиканинг ревожланишига география жамиятининг аъзоларининг хизматларига тўқтаб ўтади.

Шу даврда Россиянинг Европа бўлимининг ғарбида этнографик курамини, рус халқининг аъналарини, босма славян ва кичик халқларнинг этнографиясини ўрганиш бошланади.

Россиянинг айрим губернияларида статистик тадқиқотлар кенг жойилиб кетади. Улар халқнинг сонин хисобга олиш, ерларни, ички савдодан ва ишлаб чиқариш кучларини умумий хисобга олиш бошланади. Бу тадқиқотлар П.П.Семенов босчилигидаги мамлакатта Марказий статистик комитетнинг Россиянинг хўжалик фаолиятининг ташкиллаштириши ва халқни хисобга олишда бу комитетнинг атқарув хизматлари очиб

кўрсатилади. Биринчи мартоба Петербург халқининг руйхотга олиш бошланади. География жамияти тарихий география ва география тарихига катта қизиқувчилик билан қараб қадимги рус географик эсдалиги «Книга Большого Чертежа», «Писцовые книги» ўрганиб, бир қанча тарихий-географик тадқиқотлар утказди.

РГЖ босма фаолияти кенг турда иш олиб боради. Даврий асарлар билан бирга экспедицияларнинг яқунлари айрим монографиялар турида босмадан чиқиб бошлади. Журналлар География жамиятининг Кавказ, Оренбург ва Сибирь бўлимларида чиқарила бошлайди.

1870-йили Рус география жамиятининг 25-йиллик юбилейини белгилайди. Бунинг яқунлари тўпломларда ва П.П.Семеновнинг китобида берилади.

Китобнинг иккинчи бўлимида География жамиятининг тулиқ ва кўламли бўлими бўлиб, бу даврда жамиятнинг янги даври деб номланади.

П.П.Семенов томанидан бу Пржевальский экспедиция даври деб номланади. Бу давр 1871- январидан 1885 оқиригача даврни уз ичига олади. Буюк рус саёхатчига ҳурмат қилиниб, унинг саёхатига бир боб ажратилиб берилади, томнинг бошқа бўлимлари жамиятнинг фаолиятига боғишланган. Бу даврни тулиқ турда П.П.Семенов вице-райслик қилган давр деб номланади. Сабаби у бошқарган даврда географик жамиятнинг кўп режали фаолиятининг ташкиллаштирилган давр бўлиб, унда П.П.Семеновнинг хизматлари катта.

Бу, томда П.П.Семенов кетма-кетлик билан Рус география жамиятининг ажойиб бетларин очди. Унга мисол этиб Семенов бошқарган жамият аъзоларининг дунё география жамиятининг, ўларнинг халқ-ора илмий программаларида ва Парижда, Петербургда, Будапешда, Брюсселда, Гамбургда ва Венецияда халқ-ора географик конгрессларда фоал қатнашди.

Семенов бу даврнинг ишки турмишини ёритиб ўтириб, олдида қуйилган вазифаларнинг мураккаблашиб ва кенгайиши айтилиб ўтилади.

Россиянинг сиёсий ихтисодий ва маданий ўзгаришлари билан бирга жамиятда фаолият характери ўзгариб боради. Жамиятнинг кенгашида буюк рус олимларидан

В.П.Васильев, А.И.Воейков, А.И.Макшеев, М.А.Рыкачев, И.В.Мушкетов, А.А.Тилло ва ҳ. иш қилди.

Россия империясининг табиатини ва халқин ўрганиш буйича кўрсатган юқори даражадаги ютуқлари учун география жамиятининг буюк мукофоти Константинов медали билан мукофотланади. Мукофотланганларнинг ичида И.И.Стебницкий, Н.М.Пржевальский, И.А.Стрельбицкий, И.В.Мушкетов, Г.В.Абих, Н.А.Северцов, А.И.Воейков бар эди. Литке медали билан К.С.Старицкий, А.П.Андреев, М.А.Рыкачев, Н.А.северцов, Г.И.Вильд, М.В.Певцов в.х.к. т.б. мукофотланди.

Рус олимларнинг ажойиб илм ютуқлари халқ-ора географик конгрессларда ва географик жамиятнинг ташкиллаштирилган халқ-ора кўргазмаларида кўрсатилди.

1785-йили Париждаги кўргазмаларнинг рус бўлимида Россиянинг картографик-географик, статистик, этнографик ютуқлари кўрсатилди. Биринчи бўлимида бош штабнинг харбий-топографик ва Пулково обсерваториясининг экспонатлари қўйилди. Бу ерда янги инструментлар, аниқ астрономик пунктлардан олинган Россиянинг Европа бўлими, Кавказ ва Забайкалье, Сибирь ва Туркстан съемкалари қўйилди.

Иккинчи бўлимда - Гидрографик департаментининг қуйган гидрография ва денгиз географияси кўргазмасида дунё океани ва денгизларни тадқиқот олиб боришда фойдаланадиган приборлар ва инструментлар, русларнинг уйлаб топилмалари, гидрографик ўтказилган ишларнинг юқунда рус денгизининг картаси ва атласи, тинич океаннинг плани, русларнинг дунё ойланиб юзишлари в ҳ.к Учинши бўлимда табиий география ва этнография, ихтисодий географиялар ва статистика, география ўқублиги буйича экспонатлар коллекцияси қурайди.

Кейинги бўлимда илмлар Академиясининг, география жамиятининг, Москва табиат бўлимларининг хаваскарларнинг кейинги вақтдаги саёхатлари кўргазмага қуйилди. Кўргазмадаги барча ишларга Н.В.Ханыков босчишилик етди.

Кўргазмага кўнига 8-10 минг атрафида одамлар қатнашди, ўлардан тўшган маблағлар Франциянинг жанубида сув босишдан жабирланганларга ёрдам тарихасида берилди.

География конгрессига олимлар делегациясини вице - раис П.П.Семенов бошқарди. Унинг курамига РГЖ нинг совет оғзалари С.С.Рехневский, О.Э.Штубендорф, Ю.Э.Янсон ва ҳақийқий оғзалари Н.А.Северцов, М.И.Венюков ва А.И.Ильинлер қатнашди. Рус олимларнинг доклад ва хабарлари Конгресс босчиларини, чет эл олимларининг ва жамиятчиликнинг диққатини қаратди.

Семенов бу асарида олимларнинг бошқа халқ-ора конгресс ва конференцияларидаги фаолияти ҳақида тўлиқ айтиб ўтади. У ҳамма ерда Россияни ва рус илмини юқори даражага кўтарди. Рус олимлари география илмининг вазифаларини тақлил қилиб қуймай, Африка ва Осиёда илмий қидирувларни ўтказишнинг инициатори бўлиб, одам совдаси –негирларни сотиш, қўлчиликни йўқ этиш бўйича гуман талабларини кўтариб дунё илмининг ва жамиятчилигининг олдида катта обрўйга эга бўлди.

Ш.в. П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг «Русс география жамиятининг ярим асрлик хизмати» асарида буюк географ Н.П.Пржевальскийнинг меҳнатларининг аҳамияти ҳақида.

Н.М.Пржевальский бошқарган экспедиция, П.П.Семеновнинг китобининг кейинги бўлимида Россия география илмининг иллюстративлик кўриниши берилган.

Н.М.Пржевальский экспедициясини тарифлай ўтириб П.П.Семенов унинг эришган муваффақиятли хурмат билан қаҳормонлик ва махсадга қаратилган буюк саёхат деб атади.

Н.М.Пржевальскийнинг Марказий Осиёга биринчи саёхати (1870-1873) Монголия арқоли Сарик ва кўк дарё бассейнида, Ордос ва Куку-Нур провинциясы бўйлаб бошланди.

Унинг илмий қидирувлари, орографияси, гидрографияси, иқлими, тўпроғи ва хайвонат дунёси ҳақидаги меҳнатларини юқори боҳалайди. Н.М.Пржевальский бир йил ичида экспедиция материалларини ишлаб чиқади ва ёзилган меҳнатлари РГЖ икки томида «Монголия и страна Тангутов»номли асари босмадан чиқади. Семенов томанидан Пржевальскийнинг экспедиция материаллари диққат билан танишиб, табиатнинг бундай комплекс ўрганилиши, ундаги янгилик ва экспедициядаги кенг чўл тегислигидаги ёки тоғли районлардаги уткилларнинг қийинчилиги уз олдига утган қийинчиликлари очилиб берилади.

1876 йили Н.М.Пржевальский жамият ва мамлакат томанидан қувватланган янги саёхатнинг проектини География жамиятининг кенгашига қўяди ва уни ўринлашга киришади.

Бу вақтда у Тянь-Шаннинг шарқ томанларини ва Тибетга боришни кузда тутди. Бу районларга қизиқувчилик фақат илмий бўлиб қолмасдан сиёсий томандан да зарур эди. Туркстан билан чегерадош Қитой қисми, Қитой властига қаршилиқ кўрсатиб кутарилиш очади.

Шунинг сабабидан саёхатчилар Кульджукга утади, у тарафдан Тарим дарёсининг водийсидан Лоб-нор кўлига утади, кейинчалик Тибетга ута олмайди. Пржевальский Петербургга қайтиб келади ва экспедиция яқунларини қайта кўриб чиқиб унинг ажойиб меҳнати «От Кульджи за Тянь-Шань и на Лоб Нор» босмадан чиқади.

1879 йили Н.М.Пржевальский янги учинчи экспедицияга кетади. Бу маротова экспедициянинг бош махсади Тибетни ўрганиш ва Лхасга бориш бўлди. Зайсаннан чиқиб Пржевальский ва унинг юлдошлари Хамий чулига кук дарёга ва Тибетнинг тоғли четки бўлимларида томан йул олади. Тоғ

тизмаларидан ўтиб Тибетнинг биринчи Нанчу қишлоғига етган вақтда Тибет мамлакат бошқарувчилари рухсат етмайди ва Пржевальский кейинга қайтишга мажбур бўлади.

1880 йили янги экспедиция Думбур тоғ тизмасига, Джакар тоғ областига ва бассейн Куку-Норга утади. У тарафтан экспедиция Чейсен ва Алашань орқали Ургега, кейин Россия мамлакатининг чегерасига қайтади.

1881 йили Пржевальский Петербургга қайтади, ва княгина Екатерина Михайловнага узининг учинчи экспедициясининг яқунлари ҳақида хабар беради. 1883 йили «Из Зайсана через Хами в Тибет и верховья Желтой реки» номли тарип берилган китобни босмадан чиқаради ва Шимолий Тибетга янги саёхатнинг кенг масштабтаги режаси жамиятнинг кенгашига қойади.

Бу экспедицияга кўп муғдорда маблағ бўлинади ва бошқа экспедицияларга нисбатан катта экспедиция бўлади. Экспедицияга В.И.Роборовский ва П.К.Козлов қатнашади, кейин эса Марказий Осиё тадқиқотларини давом этади.

Кяхту ва Урга орқали экспедиция қийинчилиги билан Тибетнинг шимолий томанларидан Сари ва кўк дарёларнинг сув айирғич тизмасига утади. Йул давомида белгисиз ва кам белгили объектларни очиб, мамлакатнинг табиатини ва халқини ўрганиб боради.

Тибетнинг ишкарисига ва Лихасга ўтиш янада қийинлашади. Бу ўз новатда табиатнинг узи ва деқхончилик қилиб юрган қуралланган Тибетлилер кесент келтиредди. Пржевальский ойланма йулни танлап Цайдам ва Лоб-нор орқали, кейин ола Куэн-Лунь орқали утиб кўради, бари бир бу ўринишлар ютуқсиз яқунланади.

Бу маршрутда экспедиция бир нечта тоғ тизмаларини очади, шулардан Пржевальский, Гумбольдт ва Риттер тизмалари, Рус кўли ва.х. ТяньШань тоғ массивида Бедол тоғ уткилидан Россияга қайтади. Шундай қилиб Пржевальскийнинг туртинчи экспедицияси ва рус саёхатчисининг Марказий Осиё буйича бир қанча ажойиб экспедициялари тугалланди. Тўртинчи

экспедициянинг хисобатини яқунлаб, янги экспедициянинг режаси ишлаб чиқади. Бу экспедицияда янада Тибетга эди.

Бешинчи экспедиция Қароқўландан бошланиб, экспедиция бошлиғи учун қайғили яқунланади. Булоқ сувини ичиб сузак касаллигини юқтиради. Докторнинг ёрдамида тегмайди. У Иссиқ-кўлга яқин ерда дунёдан утади. Шу ерга Пржевальскийга махсус ажойиб эсталик ўрнатилади ва Қара-кўл қаласи Пржевальский деб номланади.

Пржевальский –Осиё материгининг ичкарасига энг мураккаб маршрут йулин танглаган ер юрак биринчи саёхатчилардан эди. У илмий таёрлиги билан дунёдаги энг машхур Африка саёхатчилардан (Барт,Ливингстон, Ролбфс, Эммин-паша, Стенлей, Швейнфурт, Юнкер,Казати) қолишмайдиган эди. Бош штабнинг офицери, география ўқитувчиси ва ажойиб натуралист узига, математика ва табиий география, зоология ва ботаника фанларини тўлиқ ўзлаштириб ажойиб талантни ва кўзатувчилиги билан ажралиб турадиган эди деб ёзади Семенов уз асарларида.

Шу билан бирга у ер юрак, ажойиб ташкиллантирувчи, экспедиция бошчиси, кенг фэйил инсон. Узининг 15-йиллик даврида деб ёзади П.П.Семенов -Пржевальский 3380 кун яки 111 ой саёхатта бўлди. Ўзининг саёхатларида бир неча юз минглаган км. ерди босиб утиб глазомер улчамларини олади.

Гипсометрик улчамлари шу ернинг орографиясини аниқлашда катта аҳамиятга эга булди. География учун янгилиги иқлим ва тўпроғи кўплаган кўзатишлари бўлди. Пржевальскийнинг энг улкан қушган хиссаси деб ёзади Семенов. Марказий Осиёнинг органик дунъёсини ўрганиш бўлди.

Ўсимлик қоплами бўйича чарчамайдиган тадқиқотчи кўплаган намуналарни иссиқ Ганьсуй водийсидан ва зах қор остидан утларни таньгуст альпидан, қайнаган Алашань ва лоб-нор чўлидан ва сувсиз, тиричилик йук балант Тибет тоғининг сувсиз чулларида ўсимликлар йиғади. Ҳайвонот дунёсини чеварлик билан тарифлади. Морко Поло тарифлаган тоғ

кучқорини, ёввойи туя, ёвойи отларни учратди. Кейинчалик бу отлар Пржевальский номига қуйилди. Илм учун Марказий Осиё ўсимлик ва ҳайвонот дуньяси биринчи маротава очилган бўлди.

Илмлар академияси Пржевальскийнинг меҳнатин юқори баҳолади. Бу машқур саёхатчи ҳурматига боғишлаб олтин медал ташкиллаштирилиб бир томанида «Марказий Осиёнинг биринчи тадқиқотчисига» деб ёзилган. Пржевальскийнинг меҳнати Европада юқори баҳоланиб Париж, Берлин, Италия, Лондон ва.х. география жамиятларининг олтин медаллари билан мукофатланди.

П.П.Семенов Пржевальскийнинг ишларидаги бир қанча камчиликларни айтиб утди. Унинг экспедиция ва илмий қидирув ишларидаги камчилик геологик тадқиқотларнинг етишмовчилиги деган эди. Курсатилган камчилик жуда туғри эди. Пржевальский экспедициясининг характери ва ҳолати геологик тадқиқотларга туғри келмаган эди. Кейинчалик, Пржевальский қуйган вазийфалар экспедицияга геолог ва геологик қидирувларни талаб етди ва геолог киритилди.

Кейинги бобларида чет элларни ва Россияни географик тадқиқотларни кетма-кет тарифлаб ёза бошлади.

Ш.3. П.П.Семенов Тянь-Шанскийнинг «Русс география жамиятининг ярим асрлик хизмати» асарида рус географ олимларининг фаолияти.

Г.Н.Потанин ва М.В.Певцовнинг Монголияга экспедицияси аҳамиятли экспедициялардан бўлиб, тақиқотларнинг характери ва методикаси Пржевальский методикаси билан ухшаш бўлди.

Потанин тадқиқотлари (1876-1879) Монголиянинг шимолий-ғарбнинг табиатини ва халқни ўрганди. Шунинг билан бирга Пржевальский тақиқотларига ухшаб, умумийгеографик характерда бўлди, Алтай ва Саян орасидаги тоғ тизмалари ва водийларнинг бир-бири билан боғликлиги кўриб чиқилди. Экспедиция бой табиий-тарийхий коллекциялар тўплади,

этнографик гузатишлар утказиди. Г.Н.Потанин узининг тадқиқотларини яқунлаб, тўрт томли меҳнатида «Очерки северо-западной Монголии» (1881-83) меҳнатида биринчи маротова Монголияда яшовчи халқларнинг турларини ва типлари бўйича биринчи маротова расмлари иллюстрация қилинди.

М.В.Певцов экспедицияси (1876, 1878-79) йиллари Монголиядаги тадқиқотларни кенгайтип, Қитойнинг шимолий-ғарбиғача худидларни ўз ичига олади. Семенов.П.П бу бобда экспедицияга тўлиқ тариф беради ва экспедициянинг барча холатларига ранли кўриниш беради. Табиий географик халотни тўлиқ тарифлаш билан П.П.Семенов халқнинг хўжалик фаолиятининг картинасини тўлиқ беради.

Певцовнинг шимолий Қитойга экспедиция маршрутини халқи бор. Бу шаҳар Монголия билан савдода биринчи даражали Семенов қўйидагича тарифлайди. Куку-Хато шаҳари Қитой ичкарасида бўлиб, Шань-Си провинциясида жойлашган. Шаҳарда 200000 мингдан аслам базар хизматини отқаради. Гузда ва қишда бу ерга Монголиядан ва Чжунгариядан кўплаган карвонлар келади, улкан муғдардаги қушқорлар табуни, отлар ва чарвачилик махсулатлари-тери, жун гушт, ва.х олиб келади.

Куку-Хатодан Монголияга ва Чжунгарияга қайтишда, монголлар ва Чжунгария ўтироқли халқи учун товар, кирпич чой, металл буйимлари ва.х. олиб кетилади. Куку-Хатода Монголияда, Кобдо, Улясутай ва Ургада савдо қиладиган Шаньсий купецларининг катта складлари жойлашган.

Бу шаҳарнинг санаоти бироз яхши ревожланган, бу ерда теридан нарсалар, товарларни бўйаб, монголлар учун аёқ кийимлар, қара-уй учун усканалар, ёғош идишлар ва ҳар хил мойда нарсалар ишланиб чиқилди. Водийда жойлашган бу шаҳарда одамлар зич жойлашган, ерларни жуда яхши ишланган буш ишланмаган ерни кўрмайсан»

Кейинги китапнинг бобларида география жамиятининг шарқ ва ғарбий Сибирь экспедицияларини тарифлашга утади. Географик муоммолар

А.Л.Чекановский, И.Д.Черский, Н.Н.Агопитова, Л.А.Большева, И.С.Поляковаларнинг таниқли экспедицияларда ечилган. Тадқиқотлар Узоқ Шарқ ва Ғарбий Сибирь территориялари бўйлаб тарқалди. Ғарбий Сибирьда Обь ва Енисей оралигида нивелировка ишлари олиб борилди ва бу дарёларнинг сув йулларини урганди. Ғарбий Сибирьнинг жанубий бўлимини А.Ф.Миддендорф, И.Я.Словцов ва.х. Ғарбий Сибирнинг ер муносабатлари бўйича Н.М.Ядринцевлар актив қатнашди.

Бу даврда Шимолий муз океанини тадқиқот ишлари бўйича экспедициялар ташкиллаштирилди. А.Э.Норденшельда биринчилардан бўлиб Шимолий тенгиз йўлини босиб утади. Рус олимлари биринчи халқ-аро геофизика йилини утказиш муоммасига қатнашади. Янги ер оралига, Лена дарёсининг қуядиган ерида поляр станциялари ишлайди.

Россиянинг Ўрта Осиёга таъсирининг кучайиши билан, Урта Осиёни систематик ўрганишни утказади. Рус олимлари Коканд хонлиги, Фергана, Тянь-Шань ва Памирда тақиқот ишларини олиб боради. Таниқли экспедициялардан А.П.Федченко, А.Ф.Миддендорф, Г.Д.Романовский, И.В.Мушкетов ва.х. Семенов бу экспедицияларни тўлиқ ўрганиб қолмай, орографиясига, иқлимига, гидрографиясига, музликларнинг жойлашишига кўшимчалар киритади. У Арал-Каспий паст тегислигини ўрганишга катта диққат қаратиб, у асосан Амударё бассейнин ўрганишга катта итибор беради.

Россиянинг Европа бўлимининг ва Кавказда табиий-географик, статистик ва этнографик тадқиқотлар олиб борилади. И.С.Поляков Россиянинг шимолий-ғарбий ва марказий бўлимларини ўрганади. П.А.Кропоткин Финляндияда экспедиция ташкиллаштиради.

Метеорологик гузатишлар ва олинган материалларни қайта ишлаб чиқиш ишлари систематик характерга эга бўлиб қолди. А.И.Воейков «Ер шарининг ва Россиянинг иқлими» деган асарини босмадан чиқаради.

А.А.Тилло бўлса Россиянинг Европа бўлимининг гипсометрик картасини дузади. География жамияти халқнинг сони бўйича статистик маълумотлар, ер мулки бўйича ғалла савдоси, фабрика ва хунармандчиликни ўрганиш бўйича диққат қаратади. Бу малуматларни ҳисоби билан мамлакатлик муассасалар шуғиллана бошлади.

Илмий муаоммалар П.П.Семенов ва В.И.Чаславский ишларида тўпланиб чиқилди ва халқ-ора статистик конгрессда кўриб чиқилади. Семенов Россияда халқ-ора ҳисобин олишда ўтказишни талаб этиб туриб олади. Семеновнинг бу китобининг XXXV-томида РГЖ нинг статистика тарийхи бўйичагина эмас у, Россия статистикасининг ревожланишининг тарийхини кўриб чиқади. Халқни ўрганиш бўйича, ўнинг статистика билан боғликлиги, бунинг Россиянинг барча халқига тегишли эканлиги ўрганилди.

XIX асрнинг 70-80 йиллар чет элларга саёхатга чиқа бошлайди. Янги Гвинея, Америка, Индия ва.х.. География тарийхида 12-йиллик Н.Н.Миклухо-Махлайнинг Полинезияга ва Асвтралияга, Янги Гвенияга ажойиб саёхати тарийх бетларида қолди. П.П.Семенов рус саёхатчисининг тадқиқотларига тўлиқ тўқтаб утади. Саёхатчининг тири вақтида экспедиция Полинезия табиати ва халқи ҳаққидаги материаллар ўрганилиб яқунланмади.

География илмида энг натийжали саёхатлардан РГЖ хизматкор аъзоларидан, ўзининг ҳисобидан Америкага, Индияга ва Японияга саёхат ташкиллаштирилган иқлимшунос А.И.Воейков бўлиб ҳисобланади.

Унинг иқлимшунослик ва статистик тадқиқотлари ва публикациялари География жамиятини ҳайрон қолдирди. У «Ер шарининг иқлим пояслари» номли классик асари ҳалигача узининг баҳосини йуқатгани йуқ. Бу меҳнатлари учун уни Константиновский олтин медали билан мукофатланди.

И.П.Минаев бир қанча Индияга, Цейлонга, ва Бирмага саёхатларни ташкиллаштирди. Саёхатнинг махсати халқнинг ва буддизм динини ўрганиш эди. Саёхат яқунлари бир қанча меҳнатларида «Буддизм. Исследование и материалы», «Очерки Индии и Цейлона» яритилиб босмадан чиқти. Семенов

ёзади И.П.Минаев Россияда Индия бўйича энг кучли билирмон олим деган эди.

XIX асрнинг 80-йиллари А.В.Елисеев Египтга, Аравияга ва Палестинга саёхат яшайди. Экспедиция махсати бу элларнинг антропологиясини ва Иерусалимга рус зиёратчиларини ўрганиш махсадида саёхат қилди. Шимолий Африкага ва Сахарага антропологик-этнографик тадқиқотлари жуда қизиқ тадқиқотлардан бўлди. Рус География жамияти В.В.Юнкер ва Г.Швейнфурт экспедицияларини ташкиллаштиришга мумкинчилик туғдирди.

География жамияти катта босма ишлари билан чуғилланади. Даврий журналлардан «Записки по общей географии», «Записки по отделению этнографии», «Записки по отделению статистики», «Известия РГО» чиқип турди. Рус олимларининг меҳнатлари ва карталари босмадан чиқа бошлади. Улардан «Этнографические карта Европейской России», Швед Г.Рената дузган карта Джунгарии», А.Ф.Риттихнинг «Географическо-статистический словарь Российской империи» меҳнати, К.Риттернинг «Землеведение Азии» меҳнатларининг айрим томлари босмадан чиқти.

География жамиятининг меҳнатининг кейинги бешинчи даври- бу даврда катта ўзгаришлар бўлгани йуқ. Бу даврда РГЖ актив турда Россия ва бошқа чет эллар бўйича бир қанча илм қидирув ишлари олиб борилди.

Географик жамият ғарбий ва шарқий Сибирь экспедицияларини ташкиллаштиради. И.Д.Черскийнинг Яна, Индигирка ва Колымага саёхати, А.А.Бунге, Э.В.Толя, И.А.Вилькицкийнинг Шимолий муз океани қиргоқларида ва оролларида саёхати, В.А.Обручевнинг Шарқий Сибирь бўйича геологик ва орографик ишлари, Амур области ва Барабин даласи бўйича С.И.Коржинскийнинг экспедициялари катта аҳамиятга эга бўлди.

Катта тадқиқот ишлари Сибирьга бориладиган темир йул бўйи бўйича экспедиция, бўлиб бу экспедицияда табиий география томанидан ўрганилиб қолмасдан, халқнинг ихтисодий ва турмуш таризи ўрганилди.

Туркстан улкаси ва кушни Қитой, Афғонистон, Иранга улкан масштабтаги географик тадқиқотлар ўтказилди. Туркстанда рус саёхатчилари табиий комплекс ва халқнинг хўжалик фаолияти ҳақида илмий тадқиқотлар олиб борилди.

Бориб бўлмайдиган Копетдаг, Памир ва Тянь-Шань тоғлари ва чуллар урганилди. Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, иқлими, гидрологияси, тўпроғи ва музликлари ўрганилди. Катта диққат билан этнографик тадқиқотлар, ердан фойдаланиш (деҳқончилик, пахтачилик), сув ресурслари (орошение) ва балиқ бойлиги (Арол) ўрганилди.

П.П.Семенов Туркстанни ўрганишни Красноводскдан Самаркандгача бўлган Закаспий темир йули қурлишининг тезлашувида олиб келди деган эди. П.П.Семенов Туркстанда бўлган экспедицияларга тўлиқ тўхтап утди. Туркстан экспедицияларидан И.В.Мушкетов, М.Е.Грум-Гржимайло, Б.Л.Громбчевский, М.В.Певцов, В.И. Роборовский ва.х.. Шу билан бирга шу ерда узининг илмий ишларини бошлаган, кейинчалик совет олимлардан В.И.Обручев, В.Л.Комаров, П.К.Козлов, А.П.Семенов, А.М.Никольский ва.х.

П.П.Семенов рус олимларининг Африка, Турция ва Японияларга саёхатларига тулиқ туктаб утади.

Россиянинг Европа бўлими ва Кавказ регионларида систематик географик тадқиқотлар жуда катта масштабда олиб борилиб, хоттаки География жамиятининг роли сезиларисиз бўлиб қолди.

Семенов томанидан катта итибар берилган экспедициялардан шимолий губернияларга, Тимман тундраси, шимолий Урал ва янги ер экспедициялари. Бу экспедицияларнинг ичида гипсометрик кузатишлар ва Россиянинг Европа бўлимининг орографик карталари, А.А.Тиллонинг ок тенгиз ва шимолий муз океанининг, қора тенгизнинг чуқур бўлимларини ўрганиб диққатга сазовар бўлди.

Кавказда геоботаник, зоогеографик ва геологик тадқиқотлар интенсив турда олиб борилди. Одатда П.П.Семенов География жамиятининг

кизиқувчанлик доирасида катта диққатни экспедициядаги этнографик, статистик тадқиқотларга итибар беради.

География жамиятининг катта хизмати, ўзларининг барча хизмат даврида, ўзларининг тадқиқот олиб борган ишларида, мақолаларда, хисобатларида, монографияларда ва картаграфик асарларда яқунлар чиқара бошлади.

Шундай журналлардан (Записки..., Известия.... 8.т.б.) марказий ташкилотларда, Петербургда ва География жамиятининг маҳаллий бўлимларида: Кавказ, Ғарб ва Шарқий Сибирда, Приамурьеде босмадан чиқа бошлади.

Бу ерда барча йиғилган экспедиция материаллари, ўтказилган тадқиқотларнинг барчаси ва яқуни чиқа бошлади. Жамиятнинг даврий босмадан бошқа қурилатган даврда 26 том 360 босма табақтан аслам босмадан чиқти. Кейинги ун йилда 18 том 417 босма табақ рус олимларининг географик ишлари босмадан чиқти. Жамият узининг ярим асрлик тарийхида 460 том ва китобни узига жамлайдиган 11850 босма табақни қуради.

П.П.Семеновнинг уч томли китоби «История полувековой деятельности имп. Русского географического общества 1845-95» қучимча материалга, География жамиятининг очилишига Литкенинг чиқиб сузлаган сузи, география жамиятининг устави бўйича Н.А.Милютин фикрлари ва.х.. документлари берилган.

П.П.Семеновтнинг бу тарийхий иши Россия тарийхий географияси бўйича яқунланган асар. Бу асар тарийхий география бўйича классик асар бўлиб хисобланади. Ҳозиргача тарийхий географияни ўрганиш бўйича асарнинг тўлиқлиги ва аниқлиги томанидан узининг олдига ҳеч қанақа асарни солмайдиган, такрорланмайдиган, намуна бўлгандай баҳосиз асар бўлиб хисобланади.

Тарийхчи-географ П.П.Семеновнинг хизматларини кўплаган олимлар урганган, янада ҳозиргача тарийхчи-географлар урганса бўлади.

Бакалабр ишимни яқунлаб келиб географ тарийхчи, этнограф, П.П.Семенов-Тянь-шанскийнинг меҳнат фаолияти, буюк даражадаги инсон ва олим, ташкиллаштирувчи давлат арбоби, меҳнатлари, география жамиятининг ташкиллаштирувидаги катта хизматлари билан танишувни уз олдиға махсад қилиб қуйган, сабаби биз географлар П.П.Семеновни географ сифатида биламиз, унинг этногеографик тарийхий география бўйича меҳнатлари кенг ўрганилмоқда.

Ишнинг-I бобида П.П.Семеновнинг этногеограф ва тарийхчи бўлиб шаклланишидаги сабаблар ва унга таъсир қилувчи шахсларни айтиб утган. Шунинг билан бирга бу буюк олим бўлиб қолмай кенг феълли, меҳрибон устоз, қаттиқ-талапчанг раҳбар, ташкиллаштирувчи давлат арбоби эканлиги кенг ўрганилди.

Ишнинг-II бобида буюк географлар К.Риттер ва А.Гумбольд билан П.П.Семеновнинг танишуви, улардан илмнинг ҳар томанлома сирларини ўрганиш ва уларнинг меҳнатларини биринчилардан бўлиб рус тилида таржима қилиниб Россияға тарқатиш ҳаққида тўлиқ маълуматлар бериб уттим.

III-бобида унинг тарийхий география бўйича баҳоли тадқиқотларидан классик уч томли «История полувековой деятельности имп. Русского Географического общества»(Рус география жамиятининг ярим асрлик тарийхи) асарини ўрганган ва уни даврларға бўлиб, ҳар бир даврни кенг, кетма-кетлик билан тақлил қилади.

Ўзининг География жамиятининг ярим асрлик тарийхи номли классик асарида Русс география жамиятининг ярим асрлик тарийхини кетма-кетлик билан жамиятнинг фаолиятини систематикаға солиб, ундаги олимларнинг назарий, экспедицияларни ташкил етиши, экспедиция материалларини қайта ишлаб, уни босмадан чиқаришлари анализ қилинган.

Яқунлаш

П.П.Семеновнинг илмий меҳнатлари, ташкиллаштирувчилик қобилияти, инсонийлиги география фанининг юқори даражадаги абройининг кутарилишига асос солинди.

Бу инсоннинг юқори даражадаги пазийлати Русс география жамиятининг азоларига намуна бўлди, уларни буюк босламаларга бошлади, патриотлигини, меҳнаткашлиги, география илмига деган содиқлигини янада орттирди.

Бундай буюк инсонийлик фазилат ҳамма давр олимларига асосан биз географларга намуна бўлиб қола беради. Буюк олим саёхатчи П.П.Семеновнинг илмий меҳнатлари, ташкиллаштирувчилик қобилияти, инсонийлиги география фанининг юқори даражадаги абройининг усишига асос солди. У тарийхий-этнографик асосидаги географ эди. У узининг меҳнатларида, ўқиган маърузаларида инсоннинг ревожланишини табиий муҳит билан боғлаништириб ўрганди.

Экспедиция даврида худиднинг табиатини - хўжалигини-халқини уқликда урганди. Халқни ўрганганда-уларнинг урф-одатларини, дастурини, тилини, динини, ва уларнинг табиатдан фойдаланиш ва табиат билан боғланишларин чуқир урганилиб чиққан. Унинг этнографик баҳоли тадқиқотлари, тарийхий география ва этнографик географиянинг ревожланишига асос солди.

Бу асослар ҳозирги замон географиясига етишмайдиган бирден бир хосиёт бўлиб, номуна бўлувчи П.П.Семеновнинг илмий меҳнатлари ва унинг инсонийлиги ёшларимизни патриотизм, меҳнаткашликни, география илмига деган содиқликни янада орттирган бўлар эди деган яқун чиқарамиз.

Бу бакалабр ишимда географ, тарийхчи, этнограф, П.П.Семенов-Тянь-шанскийнинг меҳнат фаолияти, буюк даражадаги инсан ва олим, ташкиллаштирувчи давлат арбоби, ишлари, география жамиятининг ташкиллаштирувидаги айриқча хизматлари билан танишиб уттим. Унинг барча хизматлари ҳозирги замон географияси билан боғлиқ. Унинг ишларининг босим кўпчилиги тарийхий география билан боғлиқли.

Асосан унинг тарийхий география бўйича баҳоли меҳнатларидан классик уч томли «История полувековой деятельности имп. Русского Географического общества» (Русс география жамиятининг ярим асрлик тарийхи) асари бўлиб хисобланади. У тарийхий-этнографик асосидаги географ эди.

У узининг илмий ишларида, ўқиган маърузаларида инсоннинг ревожланишини табиий мухит билан боғлаб ўрганди.

Экспедиция даврида худиднинг табиатни-хўжалигини-халқини биргаликда ўрганилди. Халқни ўрганганда-ўларнинг урф-одатлари, дастурини, тилини, динин, уларнинг табиатдан фойдаланиш ва табиат билан боғланишлари чуқироқ ўрганилиб чиққан. Унинг этнографик баҳоли тадқиқотлари, тарийхий география ва этнографик географиянинг ревожланишига таъсирини кўрсатди.

Ўзиниң география жамиятининг ярим асрлик тарийхи номли классик асарида Русс география жамиятининг ярим асрлик тарийхини, фаолиятини систематикага солиб, ундаги олимларнинг назарий, экспедицияларни ташкиллаштирувлари, экспедиция материалларини қайта ишлаши, уни босмадан чиқарувлари тулик анализ етилган.

П.П.Семенов жуда аумотли инсон десак бўлади сабаб унинг атрофини энг кузга тушган ҳақийқий олимлар уни қўршаб олган эди. Унинг география жамиятин бошқарган вақтда бу олимларни йиғиб бир ерга тўплай олди. Уларнинг ҳар бирига итиборлилик билан қоради ва ҳурматларини жойига қуйиб, уларнинг ишларин, меҳнатларин юқори баҳолай олди.

География жамиятининг ярим асрлик тарийхида географиянинг энг самарали даври десак бўлади. Сабаби шу даврда тарийхий аҳамиятга эга экспедициялар, география панининг назарий бойитилиши, экспедиция материалларини қайта ишлаш, ўларнинг якунларини ёруғқа чиқарадиган, бир қанча босма марказларининг пайда бўлиши, илмий журналларнинг чиқарилиши, жуда кўп муғдарда илмий китобларнинг чиқарилуви, мамлакат томанидан инциативаларнинг бўлиши ва катта ҳажмда қаржиларнинг ажратилиши, айрим олим саёхатчиларнинг ҳаттоки ўзларининг хисобидан экспедиция қаржиларининг қопланиши, география фанининг мазмунига структурасининг кеңгайишига, жамиятда бул фанга деган ҳурматнинг чексизлигин орттиради.

Буюк олим саёхатчи П.П.Семеновнинг илмий меҳнатлари, ташкиллаштирувчилик қобилати, инсонийлиги бу фаннинг юқори даражадаги абройининг кўтарилишига асос солди.

Бу инсоннинг юқори даражадаги бу фазийлати Рус география жамиятининг аъзоларига намуна бўлди, уларни буюк бошламаларга бошлади, патриотлиги, меҳнаткашлиги, география илмига деган содиқлигин ортирди.

Шундай буюк инсонийлик ҳосиёт ҳамма давр олимларига асосан биз географларга намуна бўлиб қола беради.

Hayot faoliyati xavfsizligi

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus talim vazirligi, fuqaro muhofazasi raysi A.Parpievning 28.10.2008y. №318 sonli buyrug'i va universitet Ilmiy Kengashi (12.11.2008 y., №2 baennomasi) qarori asosida toyorlangan universitet rektorati buyrug'iga (13.11.2008 y. №120 D/1, §4) binoan «Hayot faoliyati havsizligi» fanini barcha talim yunalishlari buyicha talabalarga o'kuv

jarayonida o'rgatish uchun, magistr dissertatsiyasini va bakalavr malakaviy bitiruv ishini bajarishda fanning huquqiy asoslari kiritildi.

“Jamiyatda fuqarolarning huquqlari va erinliklarini himoya qilish taminlanganda u chinakam huquqiy fuqarolik jamiyati bo'ladi. Har bir kishi o'z huquqlarini aniq va ravshan bilishi, ulardan foydalana olishi, o'z huquqi va erkinliklarini ximoya qila olishi lozim. Buning uchun avvalo mamlakatimiz aholisining huquqiy madaniyatini oshirish zarur” (I.Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda, 31–bet).

XX asrning 60–yillaridan boshlab faoliyat ko'rsatib kelgan fuqaro mudofaasi tizimining asosiy vazifasi tinchlik davrida va urush sharoitida mamlakat aholisini yalpi qirg'in qurollari va boshqa hujum vositalaridan himoya qilish, urush sharoitida xalq xo'jaligi obektlarining barqaror ishlashini taminlash hamda halokat o'choqlarida qutqarish va tiklash ishlarini o'z vaqtida samarali amalga oshirishdan iborat edi.

Lekin aholi hayotiga faqatgina ommaviy qirg'in qurollari emas, balki boshqa xavf–xatarlar ham tahdid solib turadiki, ularni nazardan chetga qochirish aslo mumkin emas. Bular turli tabiiy, texnogen va ekologik xususiyatli favqulodda vaziyatlardir.

90–yillarga kelib yadro urushi xavfi kamaydi, biologik qurollardan foydalanish cheklab qo'yildi, yangi–yangi zamonaviy qurol turlari kashf qilindiki, ular odamlar uchun xavfli bo'lmay, balki iqtisodiyot obektlarini ishdan chiqarishga qaratilgan edi. Bular hammasi fuqaro mudofaasi tizimi o'rnida yangi bir tizim tashkil etilishi lozimligini isbotlab berdi.

Fuqaro mudofaasi o'rnini bosishi mumkin bo'lgan yirik ko'lamdagi favqulodda vaziyatlarga avvaldan tayyorlikni taminlovchi yangi maxsus davlat tizimi egallishi, u tinchlik hamda urush davrida aholini va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilishi lozim edi. Bu tizim aholini favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish va qutqaruv ishlarini o'tkazibgina qolmay, boshqa muhim tadbirlarni: tabiiy ofatlardan xavfli hududlar xaritalarini tuzish, seysmik

mustahkam bino va inshootlarni qurish, qisqa, o'rta va uzoq muddatli bashoratlash ishlarini tashkil qilishi va aholi tayyorligini amalga oshirishi lozim edi.

Shu o'rinda yana bir masalani oydinlashtirib olishga to'g'ri keladi. Favqulodda vaziyatning o'zi nima, undan aholi va hududlarni muhofaza qilish deganda nimani ko'zda tutishimiz lozim?

Favqulodda vaziyat – odamlar qurbon bo'lishi, ularning sog'lig'i yoki atrof tabiiy muhitga zarar etishi, jiddiy moddiy talafotlar keltirib chiqarishi hamda odamlar hayot faoliyati sharoiti izdan chiqishiga olib kelishi mumkin bo'lgan yoki olib kelgan avariya, halokat, xavfli tabiiy hodisa yoki boshqa tabiiy ofat natijasida muayyan hududda yuzaga kelgan vaziyat.

Aholini va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish – favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish choralarini, usullari, vositalari tizimi, say–harakatlari majmui.

Favqulodda vaziyatlarning oldini olish – oldindan o'tkazilib, favqulodda vaziyatlar ro'y berishi xavfini imkon qadar kamaytirishga, bunday vaziyatlar ro'y bergan taqdirda esa odamlar sog'lig'ini saqlash, atrof tabiiy muhitga etkaziladigan zarar va moddiy talafotlar miqdorini kamaytirishga qaratilgan tadbirlar kompleksi.

Favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish – favqulodda vaziyatlar ro'y berganda o'tkazilib, odamlar hayoti va sog'lig'ini saqlash, atrof tabiiy muhitga etkaziladigan zarar va moddiy talafotlar miqdorini kamaytirishga, shuningdek favqulodda vaziyatlar ro'y bergan zonalarni halqaga olib, xavfli omillar tasirini tugatishga qaratilgan avariya–qutqaruv ishlari va kechiktirib bo'lmaydigan boshqa ishlar kompleksi.

Aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida qo'yilgan dadil qadamlardan biri–avval Mudofaa vazirligi qoshida fuqaro muhofazasi va favqulodda vaziyatlar boshqarmasining, so'ngra esa shu boshqarma negizida **O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996 yil 4 martdagi PF–1378 Farmoni** bilan Favqulodda vaziyatlar vazirligining tashkil etilishi bo'ldi.

Vazirlik faoliyat yurita boshlagandan so'ng aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasining huquqiy asosini tashkil etuvchi bir qator qonun va qarorlar qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi qonunlari:

Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida (1999 yil 20 avgust) – 5 bo'lim va 27 moddadan iborat. Qonun aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi hamda favqulodda vaziyatlar ro'y berishi va rivojlanishining oldini olish, favqulodda vaziyatlar keltiradigan talafotlarni kamaytirish va favqulodda vaziyatlarni bartaraf etishni maqsad qilib qo'yadi.

Fuqaro muhofazasi to'g'risida (2000 yil 26 may) – 4 ta bo'lim va 23 moddadan iborat. Ushbu qonun fuqaro muhofazasi sohasidagi asosiy vazifalarni, ularni amalga oshirishning huquqiy asoslarini, davlat organlarining, muassasalar va tashkilotlarning vakolatlarini, O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining huquqlari va majburiyatlarini, shuningdek fuqaro muhofazasi kuchlari va vositalarini belgilaydi.

Odamning immunitet tanqisligi virusi bilan kasallanishning oldini olish to'g'risida (1999 yil 19 avgust) – 13 modda. Qonunda OITS/OIV kasalligining oldini olish sohasidagi davlat taminoti, kasallikning oldini olish bo'yicha faoliyatni moliyalash, fuqarolarning huquq va majburiyatlariga doir masalalar yoritilgan.

Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risida (1999 yil 20 avgust) – 15 modda. Ushbu qonunning maqsadi gidrotexnika inshootlarini loyihalashtirish, qurish, foydalanishga topshirish, ulardan foydalanish, ularni rekonstruktsiya qilish, tiklash, konservatsiyalash va tugatishda xavfsizlikni taminlash bo'yicha faoliyatni amalga oshirishda yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solishdir.

Qishloq xo'jalik o'simliklarini zararkunandalar, kasalliklar va begona o'tlardan himoya qilish to'g'risida (2000 yil 31 avgust) – 28 modda. Ushbu

qonunning maqsadi qishloq xo'jalik o'simliklarini zararkunandalar, kasalliklar va begona o'tlardan himoya qilishni taminlash, o'simliklarni himoya qilish vositalarining inson sog'lig'iga, atrof tabiiy muhitga zararli tasirining oldini olish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

Radiatsiyaviy xavfsizlik to'g'risida (2000 yil 31 avgust) – 5 bo'lim va 28 moddadan iborat. Qonunning maqsadi radiatsiyaviy xavfsizlikni, fuqarolar hayoti, sog'lig'i va mol–mulki, shuningdek, atrof muhitni ionlashtiruvchi nurlanishning zararli tasiridan muhofaza qilishni taminlash bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida (2000 yil 15 dekabr) – 6 bo'lim va 31 moddadan iborat. Ushbu konunning maqsadi terrorizmga qarshi kurash sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. Qonuning asosiy vazifalari shaxs, jamiyat va davlatning suverenitetini va hududiy yaxlitligini himoya qilish, fuqarolar tinchligi va milliy totuvlikni saqlashdan iborat.

Xavfli ishlab chiqarish obektlarining sanoat xavfsizligi to'g'risida (2006 yil 28 sentyabr) – 23 modda. Qonunning maqsadi xavfli ishlab chiqarish obektlarining sanoat xavfsizligi sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori:

Toshqinlar, sel oqimlari, qor ko'chish va er ko'chki hodisalari bilan bog'liq favqulodda vaziyatlarning oldini olish hamda ularning oqibatlarini tugatish borasidagi chora–tadbirlar to'g'risida (2007 yil 19 fevral, PQ – 585 – sonli). Toshqinlar, sel oqimlari, qor ko'chish va er ko'chki hodisalari bilan bog'liq ishlarni o'z vaqtida va samarali tashkil etish, shuningdek ularning ehtimol tutilgan oqibatlarini tezkorlik bilan tugatish maqsadida qabul qilingan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari:

O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligining faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida (1996 yil 11 aprel, 143-sonli). Qarorga «O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligi to'g'risida»gi

Nizom ilova qilingan. Favqulodda vaziyatlar vazirligining asosiy vazifalari, huquqlari keltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlarda ularning oldini olish va harakat qilish davlat tizimi to'g'risida (1997 yil 23 dekabr, 558-sonli). Qaror bilan O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlarda ularning oldini olish va harakat qilish davlat tizimi (FVDT) to'g'risidagi Nizom va uning tuzilmasi tasdiqlangan, vazirlik va idoralarning aholini va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish bo'yicha funksiyalari keltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi aholisini favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilishga tayyorlash tartibi to'g'risida (1998 yil 7 oktyabr 427-sonli). Qaror mamlakat aholisi va hududini tabiiy va texnologen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish tizimini takomillashtirish maqsadida qabul qilingan. Qarorga ilova tarzida keltirilgan «Aholini favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida tayyorlash tartibi to'g'risida»gi Nizom O'zbekiston Respublikasi aholisini favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida, shuningdek favqulodda vaziyatlarda harakat qilishga tayyorgarlikdan o'tayotgan aholi guruhlarini tayyorlashning asosiy vazifalarini, shakllari va usullarini belgilaydi.

Tabiiy, texnogen va ekologik tUSDagi favqulodda vaziyatlarning tasnifi to'g'risida (1998 yil 27 oktyabr, 455-sonli). Qaror bilan tasdiqlangan tasnifga muvofiq favqulodda vaziyatlar vujudga kelish sabablariga ko'ra texnogen, tabiiy va ekologik xususiyatli, ushbu vaziyatlarda zarar ko'rgan odamlar soniga, moddiy zararlar miqdoriga va ko'lamlariga qarab lokal, mahalliy, respublika va transshchegarali turlarga bo'linadi.

O'zbekiston Respublikasida odamlar va hayvonlarning quturish kasalligiga qarshi kurashni kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida (1996 yil 18 yanvar, 32-sonli). Odamlar va hayvonlarning quturish kasalligiga qarshi kurash chora-tadbirlarning samaradorligini oshirish, shuningdek aholi yashash joylarida it, mushuk va boshqa uy hayvonlarini saqlashni tartibga solish maqsadida qabul qilingan.

Ommaviy tadbirlarni o'tkazish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida (2003 yil 13 yanvar, 15–sonli). O'zbekiston Respublikasi hududida ommaviy tadbirlar o'tkazilishi paytida jamoat xavfsizligini taminlash va tartibni muhofaza qilish maqsadida qabul qilingan.

Favqulodda vaziyatlarni bashoratlash va oldini olish Davlat dasturini tasdiqlash to'g'risida (2007 yil 3 aprel, 71–sonli). Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va oqibatlarini bartaraf etish sohasida olib borilayotgan ishlar samaradorligini oshirish maqsadida qabul qilingan.

Yuqorida ko'rsatilgan huquqiy xujjatlar asosida o'quv jaraenida talabalarga “Haet faoliyati xavfsizligi” fanining barcha yunalishlari buyicha keng manoda tushunchalar berildi.

Адабиётлар

1. Анучин Д.Н. О людях русской науки и культуры М., 1950

2.Л.С.Берг Очерки по Истории русских географических открытий М-Л., 1964

3.Есаков В.А. Очерки истории географии в России. Москва., 1999